

म. प्र. सं. ठाणे

विषय मूला-व्याक. २६

सं. क्र. २२

१९२०

REFBK-0001832

REFBK-0001832

१८३२ श्री

इतिहास आणि ऐतिहासिक

भाग आठवा

संस्कृत भाषेचा उलगडा

REFBK-0001832

REFBK-0001832

प्रधकार

विश्वनाथ काशीनाथ राजगडे

समा

तव्हांपा आहे.

हा संबंध ग्रन्थ वाई येथे मधल्या आळीत म्हणून छापखान्यांत
रा. दामोदर लक्ष्मण लेले यांनी छापला संस्कृत मुखपृष्ठ
आणि चिटणीसाचा खुलासा ही अर्धे अक्षर देव
यांनी आपल्या श्री आत्मारामाच्या छापखान्यांत
छापवून संबंध ग्रन्थ इतक्या प्रसिद्ध केला.

१८४२ आषाढ व

१५८
२० जाने
किंमत एक रुपया

आणि ज्या भाषांत संख्या स्वतंत्र शब्दांनी दाखविली जाते त्या अप्रत्यय भाषा. हजारों वर्षांपूर्वी अत्यन्त रानटी स्थितीत आर्य असतांना ते अप्रत्ययभाषा बोलत, व एक दोन तीन हे संख्यावाचक शब्द वस्तूंच्या पुढे उच्चारून वस्तूंची संख्या दाखवीत. हजारों वर्षांनंतर आर्य सप्रत्ययभाषा बोलू लागले, तेव्हां एक ही संख्या दाखविण्याकरितां ते एकवचनाचा प्रत्यय शब्दाला लावूं लागले, दोन ही संख्या दाखविण्याकरितां द्विवचनाचा प्रत्यय लावूं लागले, आणि तीन ही संख्या दाखविण्याकरितां त्रिवचनाचा प्रत्यय लावूं लागले. वस्तुतः आपल्या सध्यांच्या अर्वाचीनदृष्टीनें पहातां एकाहून अधिक संख्येला आपण अनेक हे विशेषण लावतो. सप्रत्ययभाषा बोलण्याच्या पाह्यरीला आल्यावर आर्यांना ही बाब माहीत झालेली होती. कारण अनेक व अन्य हे दोन अती जुनाट शब्द सप्रत्ययभाषा बोलण्याच्या सुमारास आर्यभाषेत विद्यमान होते. दोन म्हणजे अनेक ही बाब यद्यपि सप्रत्ययभाषा बोलू पहाणाऱ्या आर्यांना माहीत होती, तथापि पूर्वीचा अप्रत्ययभाषा बोलण्याच्या वेळचा भाषणसंप्रदाय त्यांना, इच्छा असती तरी ही सोडतां आला नसता व आला नाही. असें दिसते कीं, अप्रत्ययभाषा बोलण्याच्या प्रारंभास आर्यांना किंवा आर्यांच्या पूर्वजांना फक्त तीनपर्यंत आंख मोजतां येत होते. सध्यां जसा दशंनें आपण व्यवहार करतो तसा तीननें त्या रानटी स्थितीत आर्यपूर्वज व्यवहार करीत. सर्व जग तीन चें. भूर् भुवर स्वर असे तीन लोक, अ उ म् असा त्र्यक्षरी ओम्, स्वर्ग, पाताळ आणि पृथ्वी अशीं तीन जगे, स्वाहा, स्वधा, वषट् असे तीन कार, इत्यादि अनेक त्रिकें जीं वैदिक वाङ्मयांत दिसतात त्यांचें मूळ रानटी स्थितीतील फक्त तीनपर्यंत संख्या मोजण्याची आर्यांची ऐपत होय. त्या कालीं संख्या मोजण्याची इतकी संकुचित ऐपत असल्यामुळे व भाषा प्रत्ययाशिवाय बोलत असल्यामुळे, एक वस्तु दाखवावयास वस्तुशब्दाच्या पुढे एक या अर्थाचा शब्द रानटी आर्य घालीत, दोन वस्तु दर्शविण्याकरितां दोन ह्या अर्थाचा शब्द वस्तुशब्दापुढे उच्चारित आणि तीन वस्तु दाखवावयाच्या असल्यास वस्तुशब्दापुढे तीन या अर्थाचा शब्द घालीत. आणि एथें घोटें थांबें. चार ह्या अर्थाचा किंवा चाराहून जास्त संख्या दर्श-

विणारा शब्द भाषेत नसल्यामुळे सर्व व्यवहार त्रिकाच्या घडामोडीवर चाले. अशा त्रैकावस्थेत हा रानटी समाज असतां, बाह्य कारणांचा आघात होऊन, तो रानटी समाज सप्रत्ययभाषा बोलू लागला आणि सप्रत्यय अशीं तीन वचनें, कारण तीनपर्यंत च संख्या माहीत होती, त्याच्या बोलण्यांत सहज च येऊं लागलीं. चार किंवा पांचपर्यंत संख्या माहीत असत्या तर चार किंवा पांच सप्रत्यय वचनें निर्माण झालीं असतीं यांत संशय नाही. परंतु रानटी आर्यांना तीन च आंख मोजतां येत असल्यामुळे त्यांच्यांत तीन च वचनें निर्माण झालीं. तीन च पर्यंत संख्या मोजण्या इतकी ज्यांची मजल गेली असे रानटी समाज अद्याप ही कांहीं आहेत. त्या च दर्जाचे हे रानटी आर्य होते. कालान्तरानें या त्रैवचनिक आर्यांना तिहींच्यापुढें आंख मोजतां येऊं लागले व संख्या असंख्य आहेत हें ज्ञान झालें. हें ज्ञान होई तोंपर्यंत भाषेत तीन वचनांचा पगडा इतका बेजालूम वसून गेला होता कीं, तीन संख्यावाचक जें रानटी दर्शोतील त्रिवचन त्यानें च असंख्य किंवा बहु संख्या दाखवावयाचा प्रघात सोडस्करपणामुळे रूढ झाला. त्रिवचन हें बहुवचनाचें काम करूं लागलें. एकाएकी पूर्वीचें कोणतें च कांहीं मोडतां येणें शक्य नसतें. सबब, द्विवचनाचें लटांबर गळ्यांत जसें चें तसें च राहूं देऊन मार्ग आक्रमण करावा लागला. द्विवचन रहाण्याचें दुसरें कारण असें कीं, रानटी आर्य दोन या संख्येला बहु समजत नसत. एक ह्या संख्येच्या जवळजवळचा च द्वि, अशी त्यांची समजूत असे. पुढें कालान्तरानें संख्येचे एक व अनेक असे द्विभाग आर्यांना समजूं जेव्हां लागले, तेव्हां दोन ही संख्या अनेकाच्या भागांत पडते हें त्यांच्या लक्षांत आलें व द्विवचन निरर्थक आहे हें ही त्यांनीं ओळखिलें आणि त्याप्रमाणें प्राकृतभाषांत या निरर्थक ओड्याला वगळण्यांत ही आलें, तथापि रानटी आर्य जिचे पुरातन उत्पादक त्या संस्कृत व वैदिकभाषांतून हें लटांबर काढून टाकतां आलें नाही. कारण, तें भाषासंप्रदायांत इतकें मिसळून गेलें होतें कीं, त्याच्यावर शस्त्रप्रयोग केला असतां, संस्कृतभाषेला मृत्यूच आला असता. ह्या च कारणास्तव पाणिनीयांत बहुषु बहुवचनं असा प्रयोग आला आहे. बहुवचन या शब्दाऐवजीं अनेकवचन हा शब्द पाणिनिनें योजिला

नाहीं. पूर्वाचार्यांची बहुवचन ही च संज्ञा कायम ठेविली. बहुवच-
नाच्याऐवजीं अनेकवचन असा शब्द पाणिनी योजिता, तर एकाहून
अनेक जें द्विवचन त्याचा निर्वाह झाला नसता. रानटी आर्यांना
संख्येचे तीन विभाग माहीत होते. एक, दोन व तीन. आपल्याला
संख्येचे दोन भाग माहीत आहेत, एक व अनेक. दोन च भाग
माहीत असल्यामुळे आपण एकवचन व अनेकवचन अशीं दोन च
वचनें मानतो. त्याप्रमाणें च संख्येचे तीन च भाग करणारे रानटी
आर्य एक संख्येकरितां एकवचन, दोन संख्येकरितां द्विवचन व तीन
संख्येकरितां त्रिवचन, ज्याला पुढें बहुवचन झणूं लागले, अशीं वचनें
मानीत. तात्पर्य, रानटी आर्यांना तीनपर्यंत च संख्या माहीत असल्या-
मुळे, त्यांच्या भाषेंत द्विवचन निर्माण झालें व ते रानटी आर्यांचे वंशज
जे वैदिक ऋषि आणि पाणिन्यादि संस्कृत आचार्य त्यांना रूढीस्तव
तसें च घेऊन मिरवावें लागले. द्विवचनाच्या उत्पत्तीचें हें असें कारण
आहे. पहिल्या कलमांत जे दोन प्रश्न विचारिले होते त्यांपैकीं एकाचें
उत्तर ह्या दुसऱ्या कलमांत दिलें. आतां मराठींत दोन च वचनें कशीं
आलीं तें सांगतो.

२ तीन ह्या संख्येहून जास्त संख्या मोजतां येऊं लागल्यावर
आणि संख्येचे एक व अनेक असे विभाग केल्यावर, द्विवचनाची
कांहींएक जरूरी राहिली नव्हती. परंतु संस्कृतभाषेंत द्विवचन नामें,
क्रियापदें, वगैरे जिकडे तिकडे पसरल्यामुळे, संस्कृतभाषा सोडल्या-
शिवाय हा रोग नाहीसा होणें शक्य नव्हतें. रोगी मरावा तेव्हां
नाहींशा होणाऱ्या रोगांपैकीं हा रोग होता. रोगी मारून रोग मार-
ण्याचें हें काम महाराष्ट्रादिभाषांनीं केलें. ब्राह्मण संस्कृत बोलत,
तेव्हां ते मेल्याशिवाय किंवा त्यांना सोडल्याशिवाय म्हणजे त्यांची
भाषा सोडल्याशिवाय द्विवचनापासून सुटका होण्यासारखी नव्हती.
शुद्ध ब्राह्मण, शुद्ध क्षत्रिय व शुद्ध वैश्य ह्यांचा हेवा करणारे जे ब्राह्मण,
ब्राह्मण, ब्राह्मण क्षत्रिय व ब्राह्मण वैश्य यांनीं अनार्य लोकांच्या सहाय्यानें
शुद्ध ब्राह्मणादींचा उपमर्द केला व त्यांची शुद्ध संस्कृतभाषा सोडून
आपली अशुद्ध, अस्पष्ट व मिष्ट प्राकृतभाषा चालू करतांना संस्कृतां-
तील द्विवचन व अनेक लकार वगैरे निरुपयोगी लटांबरोबर फाट

दिला. नवें राज्य, नवे लोक, नवें राष्ट्र, नवा धर्म व नवी भाषा जेव्हां निर्माण झाली, तेव्हां संस्कृतांतील द्विवचनाची ही अडगळ काय-मची फेंकून दिली गेली. अन्यथा परब्रह्माचें उच्छ्वसित जे वेद व ज्यांतील एक स्वर ही चुकला असतां ब्रम्हहत्या केल्याचें पातक लागणार त्या गीर्वाण वाणींतील लाडकें द्विवचन शुद्ध ब्राह्मणादि वर्णांच्या हातून उकिरड्यावर फेंकलें गेलें नसतें. तात्पर्य, संस्कृतांतील निरूप-योगी द्विवचन प्राकृतभाषांनीं टाकून दिलें. अर्थात् प्राकृतांची कन्या जी मराठी तींत द्विवचन सहाजिकपणें च आलें नाहीं, फक्त एक-वचन व अनेकवचन अशीं दोन वचनें राहिलीं.

३ वस्तुतः पहातां अनेकवचनाची देखील जरूर नाहीं. अनेक-वचन काढून टाकिलें तत्रापि अर्थाचा बोध नामी होतो. मराठींत ही सुधारणा होऊन गेली आहे. एक पुरुष, दोन पुरुष, शंभर पुरुष, या मराठी प्रयोगांत अनेक संख्या दोन व शंभर या संख्यावाचक नामांनीं दाखविली जात असून, पुरुष या शब्दानें दाखविली जात नाहीं, हा शब्द जसाचा तसाच रहातो. एथें अडगळ काढून टाकण्याच्या कामीं मराठी महाराष्ट्राच्या ही पुढें गेली. ह्या कामीं इंग्रजी मराठीच्या मार्गे आहे. two man, hundred man असे प्रयोग न करतां two men, hundred men असे प्रयोग इंग्रजी करते. ती जेव्हां two man, hundred man असे प्रयोग करण्याची सुधारणा करील तेव्हां मराठीची बरोबरी तिनें केली असें होईल. मराठींतील अकारान्त पुल्लिगी नामाप्रमाणें अनेक वचनाचा प्रत्यय सर्वत्र झुगारून दिला, ह्यणजे अनेकवचनाला रजा मिळाली. मग एकटें एकवचन तेवढें राहिलें. परंतु त्याला एकवचन हें ही नांव मग शोभणार नाहीं. कारण अनेकाच्या अपेक्षेनें एकाची मातब्बरी भासत असते. तात्पर्य, एकवचनाची ही वस्तुतः जरूरी नाहीं. संख्यावाचक शब्दांनीं दोन, वीस, शंभर वस्तू जशा दाखविल्या जातात तशीच एक ह्या शब्दानें एक वस्तू दाखविली जाईल. त्यांकरतां वस्तुशब्दाला विकार करण्याचें कारण नाहीं. हें म्हणणें कित्येकांना काल्पनिक व विचित्र वाटेल. परंतु तसें वाटण्याचें कारण नाहीं. ही सुधारणा म्हणजे वचनाला बिलकुल रजा देण्याची सुधारणा कित्येक भाषांत हजारों

वर्षापूर्वी च होऊन गेली आहे. उदाहरणार्थ, Oh Rama ! You have killed one thousand giants who habitually ate a hundred men, हे इंग्रजी वाक्य वचनांना अजीबात फांटा देऊन एणेंप्रमाणें संस्कृतभाषेत बोलतां येतें :—

हे नरशतभक्षकराक्षससहस्रभारकराम !

ह्या संस्कृत संबोधक वाक्यांत सात शब्द आहेत व त्यांपैकीं एका ही शब्दाला वचनार्थक किंवा विभक्त्यर्थक विकृति झालेली नाही. ह्या रचनेला सामासिक रचना अथवा वृत्ति अशी संज्ञा आहे. समासांत प्रत्ययांचा लोप करून व केवळ प्रातिपदिक अविकृत शब्द उच्चारून अर्थाचा बोध पूर्णपणें करतां येतो. ही सामासिक वृत्ति अर्वाचीन संस्कृतांत विपुल आहे. तिचा प्रकर्ष पहावयाचा असल्यास तो नैय्यायिकांच्या ग्रंथांत ह्या तितका बघून घ्यावा. न्यायग्रंथांत संबंद पान चें पान एका समासानें व्यापिलेले वारंवार आढळते, तत्रापि शास्त्रीय गहन विषय ध्यानांत येण्यास अडचण पडत नाही, कदाचित् उलटें सौकर्य येतें. अपरिचितांस हे सामासिक बोलणें कसेंबसेसें च वाटेल हे खरें. परंतु हा केवळ अनभ्यस्ततेचा परिणाम आहे. समासानें बोलण्याची संवय केली असतां, तें च समस्त बोलणें व्यस्त बोलण्यापेक्षां सुलभ वाटते. सौलभ्य व सोय असल्यावांचून सामासिकभाषा प्रचारांत आली च नसती. याला साक्ष प्राकृतभाषांची. प्राकृतभाषा अविद्वान् अशा सामान्य जनांची. परंतु प्रख्यात नाटककार जो भवभूति त्यानें दोनदोन, चारचार ओळी लांब असे समास आपल्या मालतीमाधव नाटकांत योजिलेले सर्व प्रसिद्ध आहेत. हे लंबेलंबे प्राकृत समास तत्कालीन प्राकृतजनांना, श्रोत्यांना व प्रेक्षकांना सहज ऐकतांऐकतां समजतील अशी खात्री असल्यावांचून नाटककारानें ते केवळ स्वतःच्या हौसेकरितां घातले असतील हे संभवत नाही. सामासिक बोलणें उलगडावयाला बिकट नसून उलट अत्यंत सोपें व शिवाय चमत्कृतिजनक असतें. त्यांत वचनें नाहीत, विभक्त्या नाहीत, लकार नाहीत, कंटाळा येतील अशीं वाक्यांवर वाक्यें नाहीत, तें समजावयाला सुवंताचा अभ्यास नको, तिडंताचा नको, कांहीं नको. फक्त

शब्दज्ञान असले म्हणजे झाले. शब्दापुढे शब्द येऊन अर्थ आस्ते-आस्ते श्रोत्यांच्या मनांत उतरत जातो. सर्वांत ही सामासिकभाषा अत्यंत शास्त्रीय. पूर्वज रानटी स्थितीत असतांना त्यांनी अज्ञानाने ज्या चुकांच्या पद्धती निर्माण केल्या त्या चुक्या टाळावयाला उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे ही सामासिकभाषा होय. लौकिकभाषेत जिकडे पहावे तिकडे प्रत्ययांचा बाजार. वचन घ्या प्रत्यय, लिंग घ्या प्रत्यय, विभक्ति घ्या प्रत्यय, आत्मने घ्या प्रत्यय, परस्मै घ्या प्रत्यय, भूत घ्या प्रत्यय, भविष्य घ्या प्रत्यय, प्रत्ययाखेरीज बोलणे नाही. प्रत्यय चुकला की अर्थ घसरला. ह्या प्रत्ययांच्या रानांतून वाट काढतां काढतां कोवळ्या बालकांचे तर किली हाल होतात ते विचारुं नका. त्या-ऐवजी, प्रत्ययांना जीत अजीबात रजा मिळाली आहे ती अप्रत्यय सामासिकभाषा लहान मुलांना शिकण्याला सोडस्कर नव्हे ? हीत प्रत्यय च नसल्यामुळे, चुका पायांत मोडण्याचा धाक च रहात नाही. ही सामासिक भाषापद्धति प्रचारांत येईल तो सुदिन ! एकदां संख्या-वाचक सर्व शब्द भाषेत निर्माण झाल्यावर एकवचन, द्विवचन, त्रिवचन, बहुवचन व अनेकवचन, यांची ह्मणजे वचनाची जरूर च रहात नाही. रानटी आर्यांना तीन च वचनें माहित होती. कित्येक रानटी लोकांच्या भाषांत दहा दहा वीसवीस वचनें आढळतात. हा वचन-बाहुल्याचा प्रकार वचनत्रयाच्या इतकाच रानटी स्थितीचा द्योतक आहे.

४ वचनें मुळींच नसणे हें सर्वांत उत्तम. या च सुधारणेकडे मराठी वगैरे भाषा आस्तेआस्ते जात आहेत. तीन वचनांची दोन वचनें झालीं. दोहेंचें यापुढे हजारों वर्षांनीं एकवचन होईल आणि नंतर वचनाला अजीबात फाटा मिळेल. तिहींचीं दोन वचनें व्हाव-याला तीनचार हजार वर्षे लागलीं. यावरून मुळींच वचन काढून टाकावयाला किती हजार वर्षे लागतील त्याचा अंदाज करावा.

५ हा पोकळ व अनिश्चित अंदाज करीत बसणे जितकें उपयो-गाचें आहे त्यापेक्षां संस्कृतांत जीं तीन वचनें आहेत त्यांच्या रचनेचा अभ्यास भाषाशास्त्राला जास्त उपकारक आहे. संस्कृतांत सात विभक्त्या आहेत व ह्या साती विभक्त्यांना तीन वचनें आहेत. म्हणजे एकंदर २१ स्थाने प्रत्ययांचीं होतात. या प्रत्ययांचा अर्थ काय व ते

शब्दांना कसे जुडत गेले याचा शोध करणे मनोरंजक आहे. वैदिक व पाणिनीयभाषा सप्रत्ययावस्थेत असलेल्या आपणाला माहित आहेत. वैदिकभाषा ज्या अप्रत्ययभाषेपासून निघाली त्या भाषेचा मासला किंचित् अवशिष्ट राहिलेला आहे. अप्रत्यय स्थितीत फक्त शब्द एकापुढे एक उच्चारून वाक्य बनत असे, अशी आपण ह्या अवशिष्ट शब्दांच्या प्रमाणांवरून कल्पना करतो इतकेच. तेव्हा शोधाचा प्रारंभ सप्रत्यय जी वैदिकभाषा तिजपासून करणे प्राप्त होते. वैदिक भाषेत शब्दांना सात विभक्त्यांत जे प्रत्यय लागतात त्यांची याद पाणिनीने दिली आहे, आणि त्याखेरीज सुपां, सुलुक् इत्यादि सूत्रांत व आज्ञासेरसुक या सूत्रांत आणीक विभक्तिप्रत्यय सांगितले आहेत. स्वौजस इत्यादि सूत्रांतील प्रत्ययांना सुपां सुलुक् इत्यादि सूत्रांतील प्रत्यय बहुलत्वाने येणारे अपवाद म्हणून सांगितले आहेत. याचा अर्थ इतकाच की, हे अपवादक प्रत्यय वैदिकभाषेत पूर्ववैदिकभाषेतील अवशिष्ट म्हणून राहिलेले प्रत्यय होत. उदाहरणार्थ, वैदिकभाषेत देव या शब्दाचे देवौ असे द्विवचन होत असे. परंतु या देवौ रूपाप्रमाणेच किंवा त्याहून ही जास्त प्रमाणांत देवा असे द्विवचनाचे अपवादक रूप आढळते. मराठीत देवाने हे तृतीयचे रूप सररहा आहे. परंतु ज्ञानेश्वरीत व इतर जुन्या कवितेत देवे असे अपवादक रूप सडकून येते. हे देवे रूप देवाने या रूपाहून जुनाट आहे. त्या प्रमाणेच वैदिक देवा हे द्विवचनाचे रूप वैदिक देवौ या रूपाहून जुनाट आहे. पूर्ववैदिक व वैदिकभाषेत अकारांत पुलिंगी देव शब्द असा चाले :—

एक	द्वि	बहु
१ देवस्	देवौ, देवा	देवासस्, देवाः, देवे, देवाँः
२ देवम्	देवौ, देवा	देवान्
३ (देवया) देवेन	देवाभ्याम्	देवेभिस्, देवैः
४ देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यस्, देवे
५ देवात्	देवाभ्याम्	देवेभ्यस्, देवे
६ देवस्य	देवयोस्	देवानाम्
७ (देवा) देवे	देवयोस्	देवेषु

संस्कृत भाषेचा उलगडा

९

शां रूपांतील प्रत्ययांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करू. वैदिकभाषेहून दुसऱ्या कोणत्या ही सगोत्र जुनाट भाषेचे आपल्याला तपशीलवार ज्ञान नाही. अपवादक प्रत्ययावरून एवढे मात्र अनुमान होतं की, वैदिकभाषेहून जुनाट अशी एक जुनाट वैदिकभाषा होती. त्या जुनाट वैदिकभाषेत ज्या अर्थी द्विवचनीं आ, अनेकवचनीं असस्, तृतीयेचा अयाच्, सप्तमीचा आल्, इत्यादि प्रत्यय आहेत त्या अर्थी हे प्रत्यय ऊर्फ शब्दसंक्षेप जुनाट वैदिकभाषेहून ही अति जुनाट अशा पूर्ववैदिक-भाषेतून आले असले पाहिजेत. म्हणजे (१) वैदिकभाषा, (२) जुनाट वैदिकभाषा व (३) अत्यन्त जुनाट पूर्ववैदिकभाषा, अशा तीन भाषा एका पूर्वी एक होऊन गेल्या असाव्या असे अनुमान होतं. पैकीं वैदिकभाषा व जुनाट वैदिकभाषा ह्या दोन्ही एकाच भाषेचीं नवीं व जुनीं रूपे आहेत. जीपासून जुनाट वैदिकभाषेत व वैदिक-भाषेत प्रस्तुत प्रत्यय आले ती अत्यन्त जुनाट वैदिकभाषा स्वतंत्र निराळी भाषा होती यांत मात्र संशय नाही. ही निश्चित अनुमाने गृहीत धरून, प्रत्ययांचा अर्थ लावण्याचा प्रयत्न करावयाचा आहे. बोलणे वचनासंबंधाचे आहे. सबब, मी असे अनुमान करतो की, प्रथमेचे स्, आ किंवा औ, व अस किंवा असस्, हे प्रत्यय एक, दोन व तीन या संख्यांचे वाचक अनुक्रमाने आहेत. स् चा उच्चार पाणिनीय भाषेत किंवा सध्यां मराठींत जो होतो त्याहून निराळा उच्चार अत्यन्त जुनाट वैदिकभाषेत होत असे. जवळजवळ ङ् च्या सारखा स् चा उच्चार असे. किंवा जवळजवळ विसर्गसारखा स् चा उच्चार असे; म्हणजे कंठ्य असे. वैदिकभाषेत, अर्थात पाणिनीय भाषेत स् चा हा कंठ्य उच्चार जाऊन दन्त्य झाला; तत्रापि त्याच्या कंठ्यत्वाची आठ-वण बुजाली नव्हती. पदांतीं दन्त्य स् चा कंठ्य विसर्ग होतो, असा जो नियम पाणिनी सांगतो त्याचे कारण स् चे मूळचे कंठ्यत्व होय. रामस् पठति=रामः पठति हा जो बदल होतो तो कां होता, तर स् हा मूळचा कंठ्य आहे. म्हणजे स् चा कंठ्य उच्चार वैदिकभाषेत इतरत्र यद्यपि नसून होऊन दन्त्य झाला होता, तत्रापि पदांतीं तो कंठ्य उच्चार जसा चा तसा च कायम राहिला. याचा अर्थ एवढाच की, रामस् याचा उच्चार रामः असा वैदिक किंवा पाणिनीय काळीं होत असे.

इत्यस्य स् च्वा कंठ्य विसर्ग कां होतो ह्ये पाणिनीया माहीत नव्हते. मात्र होतो, ह्ये तो नित्याच्या बोलण्यांत पहात होता. सबब, तो चमत्कार त्यानें नमूद करून ठेविला. एणेंप्रमाणें रामस्=रामः ह्ये रूप सिद्ध झालें. रामस् किंवा रामः याचा अर्थ एक राम.

६ अति जुनाट वैदिकभाषेंत स् च्वा उच्चार ङ् सारखा कंठ्य होत असे म्हणून वर सांगितलें. या अति जुनाट ङ् च्वा पाणिनीय-कालीं व वैदिककालीं र झाला. परंतु हा ङ् अत्यन्त लुप्त झाला नाहीं. पदांतीं पाणिनीयकालीं हा ऐकूं येत असे. पाणिनीनें ससजुषो रुः ह्या सूत्रांत पदांतींच्या स् च्वा र हांतो म्हणून सांगितलें आहे. स् च्वा र् होणें हा आपल्याला चमत्कार वाटतो. परंतु पाणिनीच्या ह्या र् च्वा उच्चार ङ् होता हें लक्षांत घेतलें म्हणजे हा चमत्कारिकपणा वाटत नाहींसा होतो. ङ् तील ह् वर जास्त जोर दिला म्हणजे ङ् ह च्या किंवा उपसर्जनीयाच्यासारखा भासतो, आणि र् वर जास्त जोर दिला म्हणजे ङ् र च्यासारखा भासतो. स् च्वा उपसर्जनीय होतो व स् च्वा र् होतो, हे जे दोन नियम पाणिनीनें दिले त्याचें कारण ङ् चे हे दोन उच्चार होत. एणेंप्रमाणें रामस् पासून दोन रूपें होत, रामः किंवा रामह्, आणि रामङ् किंवा रामर्.

७ ङ् व उपसर्जनीय हे कंठ्य आहेत व त्यांचे अ शीं सावर्ण्य आहे. ह् वर जास्त जोर दिला म्हणजे ङ् हि कंठ्य होतो व त्याचें अ शीं सावर्ण्य निपजतें. सबब पुनर् + रविः याचा संधि र् च्वा अ होऊन, पुन अ रविः =पुना रविः असा होतो. र् च्या पुढें र् आला असतां पाठीमागील स्वराळा दीर्घत्व येतें म्हणून पाणिनी सांगतो, परंतु ते कां येतें हें तो सांगत नाहीं. खरें कारण ङ् च्वा पूर्वसवर्गाभवन पावण्याचा स्वभाव होय. पुनङ् रविः = पुन अ रविः = पुना रविः । हरिः रमंत = हरिङ् रमंत = हरिहि रमंत = हरि इ रमंत = हरी रमंत. । गुरुः = गुरुह् = गुरुउ = गुरू रमंत. । इ. इ. इ. ङ् च्वा हा स्वभाव प्रथमेचें द्विवचन साधतांना उत्तम दृष्टीस पडतो. स् हा प्रत्यय एक ही संख्या दाखवितो. दोन ही संख्या जुनाट रानटी आर्थे दोनदां एक ही संख्या उच्चारून प्रदर्शित करीत. स् = ङ् = ङ् हा प्रत्यय एक देख

दर्शविण्यास एकदां लावीत, आणि दोन देव दर्शविण्यास दोनदां लावीत. तेव्हां, देव+स्+स् अशी द्विवचनार्थक स्थिति आली. स चा ऱ्ह होऊन देव+ऱ्ह+ऱ्ह अशी स्थिति आली. पुढे ऱ्ह ऊर्फ र् असल्यामुळे पहिल्या ऱ्ह ला पाठीमागील अ मुळे पूर्व सवर्णत्व येऊन देव+अ+ऱ्ह अशी स्थिति झाली. अनेक रानटीभाषांत ह् चा व् आणि व् चा उ होत असतो. तो च स्वभाव रानटी आर्यांच्या ही भाषेचा होता. सबब दुसऱ्या ऱ्ह चा उ होऊन देव+अ+उ अशी स्थिति झाली. र् चा उ होतो हे अतो रोः या सूत्रांत पाणिनी सांगतो. परंतु र् चा उ कां होतो हे तो सांगत नाही. स् चा उच्चार जुनाट रानटी आर्यांच्या भाषेत ऱ्ह होता व ऱ्ह=ह् चा व्=उ असा बदल ते करीत हे पाणिनीला माहित नव्हते. पण स् चा र् होतो व र् चा उ होतो हे तो विचक्षण वैयाकरण पहात होता. आणि जें त्यानें भाषेत प्रत्यक्ष पाहिलें तें त्यानें काळजीपूर्वक नमूद करून ठेविलें. हा त्याचा आस्थेवार्हकपणा सध्यां आपल्या फार उपयोगी पडतो. कारण तो जी स्थिति नमूद करतो व जे बदल दाखल करतो त्यांवरून भाषेचा पूर्वीचा इतिहास कळण्यास मार्ग होतो. एणेंप्रमाणें देव+अ+उ अशी स्थिति प्राप्त होऊन द्विवचनाचें देवौ हे रूप पाणिनीकालीं व वैदिक-कालीं साधे. देवौ ह्यणजे दोन देव. देवौ रूप होतांना पहिल्या ऱ्ह चा अ होई व दुसऱ्या ऱ्ह चा उ होई. दुसऱ्या ऱ्ह चा ही कित्येक रानटी आर्य पूर्वसवर्ण च करीत, ह्यणजे देव+अ+अ अशी स्थिति येऊन देवा असें द्विवचनाचें दुसरें रूप बने.

८ आतां त्रिवचनाचें (कारण रानटी आर्यांना तीनपर्यंत च आंख मोजतां येत होते) ऊर्फ ज्याला पुढे पाणिनी बहुवचन ह्यणूं लागला व आपण अनेकवचन ह्यणतो त्याचें पृथक्करण करूं. रानटी आर्य तीन देव दाखवावयाला एकसंख्यावाचक स्=ऱ्ह हा प्रत्यय देव शब्दास तीनदां लावीत. म्हणजे देव+स्+स्+स् अशी स्थिति प्राप्त होई. पहिल्या स् चा ऱ्ह होऊन पूर्वसवर्ण अ होई आणि तिसऱ्या स् चा ऱ्ह होऊन उपसर्जनीय बने. म्हणजे देव+अ+स्+ः अशी स्थिति होऊन देवासः हे त्रिवचनाचें रूप निर्माण होई. किंवा पहिल्यां

स् च्वा ऋ व अ होऊन दुसऱ्या दोन्ही स् च्वा ऋ व उपसर्जनीय होई आणि देव+अ+ः + : अशी स्थिति बनून देवाः हें त्रिवचनाचें दुसरें रूप साधे. देवः या रूपांत एक स् आहे, देवौ त दोन स् आहेत व देवाः त तीन स् आहेत. ह्या स् प्रत्ययाचा अर्थ एक ऋणून आपण अनुमान बसविलें. ह्या अनुमानाला एक प्रत्यक्ष पुरावा ही आहे. संस्कृत व सपदि अशीं दोन अव्ययें अगदीं जुनाटांतल्यापैकीं आहेत. पहिल्याचा अर्थ एकवेळ व दुसऱ्याचा अर्थ एकदम असा आहे. देखें दोन्ही शब्दांत स चा अर्थ एक असा आहे हें निश्चित. अनेकवचनाचें तिसरें रूप देवे. हें रूप देवासः व देवाः या रूपांहून जुनें. अस्मे, युष्मे, सर्वे, वगैरे सर्वनामांत हें एकारांत रूप वैदिकभाषेंत येतें. हें एकारांत रूप पेशाचीभाषेंत आढळतें, जसें पुलिशे. याची साधनिका वरच्या दोन्ही रूपांच्याहून निराळी आहे. देवासस् या रूपांत स्=ह्=अ असे आदेश होतात. देवे या रूपांत स्=ह्=अ=य=इ असे आदेश होऊन देव+स्+स्+स्=देव+अ+इ+इ अशी स्थिति बने व देवे हें रूप निष्पन्न होई. अनेकवचनाचें चवथें रूप देवाँः याची साधनिका अशीः— कोणता ही अवसानींचा अप्रगृह्य स्वर विकल्पें अनुनासिक असे. त्यामुळें देवाह् या रूपांतील अन्त्य आ अनुनासिक उच्चारित, ऋणजे देवाँह् असा उच्चार होई. ह्या अनुनासिकाचा उच्चार न् होऊन देवान्ह् असें रूप होई. अन्त्य ह् चा लोप होऊन देवान् हें रूप बने.

९ आतां द्वितीया साधनिकेकरितां घेऊं. द्वितीयेपासून सप्तमी पर्यंतच्या विभक्त्यांचीं रूपें साधतांना प्रथमांभीं असा इशारा देणें इष्ट आहे कीं, प्रथमेच्या तिन्ही वचनांचीं रूपें इतर विभक्त्यांच्या रूपांना आधार आहेत, ऋणजे प्रथमेच्या रूपांना कर्म, करण, संप्रदान, अपादान, इत्याद्यर्थक प्रत्यय लागून बाकींच्या विभक्त्यांचीं रूपें सिद्ध होतात. देव याचें प्रथमैकवचन देवस् याला म् प्रत्यय लागून देवस्+म्=देवह्+म् अशी स्थिति होई व ह् चा पूर्वसवर्गांत लोप होऊन देवम् असें द्वितीयेकवचनाचें रूप साधे. त्या च प्रमाणें देवौ+म्=देवौम् अशी स्थिति होऊन अन्त्य म् चा लोप होई व देवौ हें द्वितीया द्विवचनाचें रूप साधे. प्रथमेच्या अनेकवचनाचें देवाँः ऋणून जें चवथें रूप

सांगितले नें आधाराला घेऊन देवाँः+ म् अशी स्थिति होई व अनुनासिकाचा न् होऊन आणि अन्त्य म् चा लोप होऊन देवान् हें वैदिक रूप बने. म् प्रत्ययाचा अर्थ निर्जाव वस्तु, सजीव किंवा सामर्थ्यावान् वस्तूने असमर्थ किंवा निर्जाव वस्तूवर व्यापार चालविलेली वस्तु.

१० द्वितीयेपुढील ज्या विभक्त्या त्यांचीं हि रूपें प्रथमेच्या रूपांना प्रत्यय जोडून होत. प्रथमेच्या रूपांनीं एक, दोन व तीन या संख्यांचा बोध होई व बाकीच्या विभक्त्यांच्या प्रत्ययांनीं कर्म, करण, संप्रदान इत्यादि अर्थ दाखविले जात, त्यांना वचनांचे संख्यादर्शक प्रत्यय निराळे लावण्याची जरूर नसे. तात्पर्य, वचनांचे प्रत्यय निराळे व विभक्त्यांचे प्रत्यय निराळे. वचनांचे प्रत्यय एकदां प्रथमा विभक्ती साधतांना लावीत व त्या विभक्तीच्या रूपांवर इतर विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचीं कलमें करीत. तृतीया, चतुर्थी व पंचमी यांच्या एकवचनीं आणि षष्ठी व सप्तमी यांच्या तिन्ही वचनीं स्य या जुनाट शब्दाचीं स्येन, स्या, स्ये, स्यै, स्यस्, स्यास्, स्यत्, स्य, स्योस्, स्याम्, स्यु, स्यि, स्यौ इत्यादि रूपें लागत. आणि तृतीया, चतुर्थी व पंचमी यांच्या द्विवचनीं व त्रिवचनीं भ्याम्, भ्यस्, भिस् इत्यादि भादि प्रत्यय लागत. तृतीयादि विभक्त्यांची साधनिका अशीः—

(१) देवस्+स्येन=देवह् ह्येन=देवह्येन=देव येन=देव एन =देवेन
(पूर्वसवर्ण)

✽ स्य चा ह्य व ह्य चा य होतो. तृतीयैकवचनाचा जो टा प्रत्यय तत्स्थानीं इन आदेश होतो, असें पाणिनी सांगतो. हा इन (वस्तुतः एन) कोटून कसा आला नें त्याला माहित नाही.

(२) देवा+भ्याम् = देवाभ्याम्

✽ तृतीया, चतुर्थी व पंचमी यांच्या द्विवचनांचें रूप साधतांना प्रथमेचें द्विवचन द्वौ हें आधाराला न घेतां, जुनें देवा हें रूप आधाराला घेऊन त्याला भ्याम् प्रत्यय जोडून. भ्याम् प्रत्ययाच्या आधीं अंगस्य दीर्घः स्यात्

असं पाणिनी सांगतो. देवा या जुनाट रूपाला भ्याम् प्रत्यय लागतो हें त्याला माहीत नाही.

(३) देवे + भिस् = देवोभिः = देवेहिः = देवेइः = देवैः

✽ भ चा ह् होतो. भिस् प्रत्ययाच्या स्थानीं ऐस् आदेश होतो म्हणून पाणिनी सांगतो. भि चा ऐ कां व कसा होतो हें त्याला माहीत नाही. ए + इ चा संधि ऐ असा जुनाट भाषेत होत असं.

(४) देवस् + स्य = देवह् + ह्य = (ह् चा अ होऊन व ह्य चा य होऊन) देवा + य = देवाय.

✽ ए प्रत्ययाच्या स्थानीं य आदेश होतो व अंगाला दीर्घत्व येतं असं पाणिनी सांगतो. य प्रत्यय कसा आला व अंगाला दीर्घत्व कां येतं हें पाणिनीला माहीत नाही.

(५) देवाभ्याम् तृतीया द्विवचनाप्रमाणे.

(६) देवे + भ्यस् = देवेभ्यः

✽ देवे या जुनाट रूपापुढें भ्यस् प्रत्यय लागला आहे. बहुवचनें झल्येत् झगजे भ्यस् प्रत्यय पुढें असतां अंगाचा एकार होतो, असं पाणिनी सांगतो. एकार कां येतो तें पाणिनीला माहीत नाही.

(६) देवस् + स्यत् = देवह् + स्यत् = देवा ह्यत् = देवायत् = देवाअत् = देवात्

(७) तृतीया द्विवचनाप्रमाणे.

(८) चतुर्थी अनेकवचनाप्रमाणे.

(९) देवस् + स्य = देवह् + स्य = (ह् चा पूर्वसवर्ण होऊन) देवस्य.

(१०) देवअ + स्योस् = देवअ + ह्योस् = देवअ + योस् = देवअ + औस् = देवय् + औस् = देवयोः

✽ औस् प्रत्ययामागें अंगाला एकार होतो म्हणून पाणिनी सांगतो. वस्तुतः द्विवचन देवअअ असं आहे. देवअअ चें देवअ. अ चा य होऊन देवय्.

(११) देवान् + स्याम् = देवान् + ह्याम् = देवान् + याम् =
देवान् + आम् = देवानाम् .

✽ आम् प्रत्ययाला नुमागम होतो ह्यणून पाणिनी सांगतो.

(१२) देवस् + स्यि = देवह् + स्यि = देवह् + यि = देव + इ =
देवे.

✽ पाणिनी इ प्रत्यय देतो.

(१३) षष्ठी द्विवचनाप्रमाणे.

(१४) देवे + स्यु = देवेष्यु = देवेषु.

✽ अंगाला एकार होतो ह्यणून पाणिनी लिहितो.

(१५) देव + स् = देवह् = देवअ ३

✽ संबोधन ह्यणजे दूराद् आव्हान. ते असतांना अंत्य स्वर प्लुत होतो. ह् चा सवर्ण अ होऊन देवअअअ असें रूप झालें. स् चा लोप होतो ह्यणून पाणिनी सांगतो. तसा प्रकार नसून, तीन स् चे तीन अ होऊन संबोधनीं त्रिमात्रक प्लुत अ होतो.

९ वरील पृथक्करणाचा आतां समाजदृष्ट्या अर्थ करूं. अर्थ करण्याला सुलभ जावें म्हणून देव या शब्दाचीं जुनाट आर्यभाषेत, वैदिक-भाषेत व पाणिनीयभाषेत आठ हि विभक्त्यांत एकंदर जीं रूपें सांपडलीं तीं सर्व एकेठिकाणीं नमूद करतां.

एक	द्वि.	त्रि.
१ देवः	देवौ, देवा	देवाः, देवासः, देवे, देवाँः
२ देवम्	देवौ, देवा	देवान्
३ देवेन, (देव्या)	देवाभ्याम्	देवेभिः, देवैः
४ देवाय	देवाभ्याम्	देवेभ्यः, देवे
५ देवात्	"	" देवे
६ देवस्य	देवयोः	देवानाम्
७ देवे देवा	"	देवेषु
८ देव ३	देवौ ३	देवाः ३ इ. इ. इ.

एकवचनांत आठ हि विभक्त्यांत देव हें एक च रूप आहे. त्रिवच-
 नांत देवौ व देवा अशीं दोन रूपें आहेत. ह्यगजे वैदिककालीं हीं
 दोन्हीं रूपें बोलण्यांत येत व दोन्हीं रूपें शिष्ट समजलीं जात. त्यां-
 तल्या त्यांन देवा हें रूप जुनाट समजत. अर्थ नीट उलगडण्याकरितां
 मराठींतील एक दोन उदाहरणें घेऊं. शिष्ट मराठींत माणसें असें रूप
 येतें. परंतु कोंकणांतील बालुंच्या मराठींत माणसां असें रूप येतें.
 याचा अर्थ असा कीं, हीं दोन रूपें योजणारे समाज शिष्ट व अशिष्ट
 असे दोन आहेत. समजा कीं, शिष्ट मराठींत माणसें व माणसां हीं
 दोन्हीं रूपें प्रचलित आहेत. तर त्यापासून असा बोध होईल कीं, हीं
 दोन भिन्न रूपें योजणारे दोन समाज एकवटून गेले असून दोन्ही समाज
 पाह्यरीवर आहेत व दोघांना शिष्ट ही संज्ञा आहे. हा च प्रकार वैदिक-
 कालीं झाला. देवौ बोलणारा एक समाज होता व देवा बोलणारा
 दुसरा आर्यसमाज होता. दोघे तुल्यबल असून दोघांचा मिलाफ
 झाला व भाषेत दोन शिष्टरूपें शिरलीं. मराठींतील दुसरें एक प्रत्यन्तर
 घेऊं. ज्ञानेश्वरीभाषेत सुंदरें गोपुरें असा प्रयोग येतो व वर्तमान मरा-
 ठींत सुंदर गोपुरें असा प्रयोग होतो. कोण्या वर्तमान कवीने छंदः-
 सुखार्थ किंवा हौसखातर एका च काव्यांत सुंदर व सुंदरें असें अनेक-
 वचनीं दोन्ही प्रयोग केले तर त्यापासून अर्थ असा निष्पन्न होईल कीं,
 दोन्ही प्रयोग शिष्ट असून, एक दुसऱ्याहून जुनाट आहे. सामाजिक-
 वृष्ट्या अर्थ असा होईल कीं, कालाचें बहुत अंतर असणारे असे दोन
 समाज होते व एक दुसऱ्याचा वंशज होता. हा च दाखला वैदिक-
 कालीन समाजाला हि लावतां येईल. देवा रूप योजणारा समाज
 देवौ रूप योजणाऱ्या समाजाहून कालानें अंतरित असून जुनाट होता,
 तत्रापि वंगानें एक होता. प्रथमा त्रिवचनाचीं चार रूपें आहेत. पैकीं
 देवासः याचा संक्षेप देवासः असल्यामुळे वस्तुतः भिन्न अशीं तीन च
 रूपें आहेत. पैकीं देवाः हें रूप देवासः ह्या रूपाचा अनुनासिक पर्याय
 आहे. जुनाट गनटी आर्यांत देवाः व देवे असें भिन्न प्रयोग करणारे
 दोन समाज असून, शिवाय देवासः हें रूप योजणारा तिसरा हि एक
 समाज होता आणि ह्या तीन जुनाट समाजांचा मिलाफ होऊन वैदिक-
 समाज बनला. त्रिवचनार्थीं दोन भिन्न रूपें योजणारे दोन भिन्न समाज

होते झगून सांगितले, देवीवाल्यांचा एक समाज व देवावाल्यांचा दुसरा समाज. हे दोन समाज देव शब्द द्विवचनीं दोन भिन्न तऱ्हांनीं भसा चालवीतः—

	१	२
१	देवी	देवा
२	देवौ	देवा
३	देवौभ्यां	देवाभ्याम्

दोन्ही समाजांचा मिलाफ झाल्यावर दोन्ही समाजांच्या भाषांचा हि मिलाफ झाला व दोन्ही भाषांतील उच्चाराला सुकर अशीं रूपें संमिश्र समाजांत शिल्लक राहून प्रचलित झालीं. प्रथमा व द्वितीया यांच्या द्विवचनीं देवौ हे रूप संमिश्र समाजाला उच्चारसुलभ वाटले आणि तृतीया, चतुर्थी व पंचमी यांच्या द्विवचनीं देवाभ्याम् हे रूप सुलभ वाटले. हा च प्रकार अनेकवचनाच्या संबधानें झाला. उपयुक्त तीन समाज देव शब्द अनेकवचनीं तीन तऱ्हांनीं चालवीतः—

	१	२	३
१	देवाः	देवे	देवौः
२	देवाःम्	देवेम्	देवान्
३	देवाःभिः	देवेभिः	देवान्भिः
४	देवाःभ्यः	देवेभ्यः	देवान्भ्यः
५	देवाःम्	देवेयाम्	देवानाम्
६	देवाःस्तु	देवेषु	देवान्स्तु

तिघांचा मिलाफ झाल्यावर संमिश्र समाजानें उच्चाराला सुकर अशीं रूपें तेवढीं ठेविलीं आणि बाकीच्यांना रजा दिली. संमिश्र समाजानें झगजे वैदिकसमाजानें प्रथमेचें देवाः हे रूप ठेविलें, द्वितीयेचें देवान् हे रूप ठेविलें, तृतीयेचें देवेभिः हे रूप ठेवून शिवाय त्याहून सुलभ असें देवैः हे नवें रूप घडविलें, चतुर्थीचें देवेभ्यः रूप पसंत केले, आणि षष्ठी व सप्तमी यांचीं देवानाम् व देवेषु हीं रूपें घेतलीं. हीं रूपें पसंत करण्यांत उच्चारसौलभ्याकडे जशी बऱी होती तशीच अनेक

विभक्त्यांत एकाच उच्चारार्चीं जीं रूपें होतीं त्यांना हि वगळण्यांत आले. भ्याम् च्या पाठीमागें देवा हें रूप कां आणि भ्यस् च्या पाठीमागें देवे हें रूप कां, देवान् या द्वितीयेच्या व देवानाम् या षष्ठीच्या रूपांत न अकस्मात् काय ह्यणून घुसला इत्यादि शंकांचें निवारण वरील पृथक्करणें व अर्थनिवेशनानें होतें. नाहीं तर पाणिनीच्याप्रमाणें कोरडीं कारणें देऊन समाधान मानावें लागतें. भ्याम् च्या पाठीमागें अंगाला दीर्घत्व येतें, भ्यस् च्या मागें अंगाचा एकार होतो, षष्ठीच्या अनेकवचनीं नुमागम होतो आणि द्वितीया अनेकवचनीं अस् प्रत्ययाच्याऐवजीं आन् प्रत्यय येतो, अशीं कांहीं तरी समजूत करून घ्यावी लागते. पाणिनीची परिभाषा एकीकडे सारिली ह्यणजे, कित्येक प्रत्ययामागें देव शब्दाचें देवा असें रूप होतें व कित्येक प्रत्ययामागें देवे असें रूप होतें व कित्येक प्रत्ययामागें देव असें च रूप रहातें एवढें च पाणिनी सांगतो हें उघड दिसतें. एका देव शब्दाचीं देवाः, देवान्, देवानाम्, देवेभ्यः अशीं आकारीं, नकारीं व एकारीं रूपें होतात एवढें च पाणिनी सांगतो. परंतु या कोरड्या सांगण्यानें समाधान होत नाहीं. हीं भिन्न रूपें योजिणारे भिन्न समाज होते, देव हा एक च शब्द ते निरनिराळ्या तऱ्हांनीं चालवीत व ह्या भिन्न समाजांचा मिलाफ होऊन प्रत्येक भाषेंतील उच्चारसुलभ रूपें संमिश्र वैदिकभाषेंत राहिलीं इत्यादि परंपरा कळली ह्यणजे जें समाधान होतें तें असें असें आहे एवढ्या कोरड्या सांगण्यानें होत नाहीं.

१० भिन्न भाषा बोलणाऱ्या भिन्न समाजांचें संमिश्रण होऊन वैदिकसमाज निर्माण झाला या बाबीच्या सिध्यर्थ वैदिकभाषेंतील आणीक कांहीं शब्दांचें परीक्षण करूं. तस्थिवस् हा शब्द, याचीं रूपें येणेंप्रमाणेंः—

	१	२	३
सर्वनामस्थान	१	तस्थिवान्	तस्थिवांसः
	२	तस्थिवांसम्	तस्थुषः
भसंज्ञा	३	तस्थुषा	तस्थिवद्भ्याम्
	४	तस्थुषे	तस्थिवद्भ्यः
	५	तस्थुषः	"
	६	"	तस्थुषाम्
	७	तस्थुषि	तस्थिवत्सु
	८	तस्थिवन्	

या रूपावलींत रूपांचे तीन भेद आहेत. (१) कित्येक रूपे तस्थि-वान्स् या अंगावरून साधलेली आहेत; (२) कित्येक तस्थुष् या अंगावरून निघाली आहेत व कित्येक तस्थिवत् या अंगावरून बनली आहेत. हा असा त्रिविध प्रकार कां ? पाणिनी सांगतो कीं, हें असें होतें. कोठें होतें तें हि तो सांगतो. ह्या तीन प्रकारांचें पद, भ व सर्वनामस्थानविशिष्ट, असें त्यानें तीन वर्ग हि केले आहेत. परंतु, एकाच मूळ शब्दांच्या २१ रूपांच्या ह्या अशा तीन तऱ्हा कां याचा खुलासा त्यानें केला नाही. वैदिकसमाजापूर्वी अशी स्थिति होती कीं, उष्, इवान्स् व इवत् असे तीन निरनिराळे प्रत्यय लिटाला लावून तीन निरनिराळीं कृदन्ते बनविणारे तीन निरनिराळे समाज होते. तस्थिवान्स् वाले आपलें कृदन्त एणेंप्रमाणें चालवीतः-

१	२	३
१ तस्थिवान्	तस्थिवान्सौ	तस्थिवान्सः
२ तस्थिवांसम्	तस्थिवांसौ	तस्थिवान्सः
३ तस्थिवांसा	तस्थिवांभ्याम्	तस्थिवांभिः
७ तस्थिवांसे	तस्थिवांसोः	तस्थिवांसु

तस्थुष् वा ० आपले कृदन्त असे चालवीतः—

१	२	३
१ तस्थुष्	तस्थुषौ तस्थुष्	तस्थुषः, तस्थुष्
२ तस्थुषम्	"	" "
३ तस्थुषः	तस्थुष्याम्	तस्थुभिः
७ तस्थुषि	तस्थुषोः	तस्थुषु

तस्थिवत् षाल्यांचे कृदन्त असे चालेः—

१	२	३
१ तस्थिवत्	तस्थिवतौ तस्थिवत्	तस्थिवतः, तस्थिवत्
२ तस्थिवतम्	"	" "
३ तस्थिवता	तस्थिव्याम्	तस्थिवभिः
७ तस्थिवतः	तस्थिवतोः	तस्थिवत्सु

लिट्पासून झालेल्या कृदन्ताचे पूर्ववैदिक तीन समाजांत असे तीन प्रकार असत. हे तीन समाज एकत्रटल्यावर संमिश्र वैदिकसमाजाने तिन्ही प्रकारांतून उच्चाराला सुलभ अशीं रूपे निवडून पाणिनीने दिलेलीं रूपे योजण्याचा प्रघात पाडला. सभा भरवून व कायदा करून प्रघात पाडला असे नव्हे. संमिश्र समाजांच्या बोलण्याच्या घसटीमध्ये तीं तीं रूपे त्या त्या प्रत्ययामार्गे लावण्याचा, संमिश्र समाजाच्या स्वभावा-नुसार व लकबीनुसार सहज ओघाओघाने प्रघात पडला इतकेच. ग्राम्याकरण व शाब्दिक जेव्हां शब्दविचार व रूपविचार करू लागले तेव्हां एकाच शब्दाच्या २१ रूपांत तीन भेद दिसतात असे त्यांच्या लक्षांत आले. त्या काळीं त्या भेदांचे कारण पहाण्याकडे कळ नव्हता.

वर्तमानकालीं कारणें शोधण्याकडे लक्ष असल्यामुळें, आपण ह्या भेदांचें कारण देण्याचा यत्न करतो. ह्या तीन समाजांच्या भाषेतील रूपांची वांटणी एकवीसांपैकीं कोणकोणत्या स्थलीं झाली तें पहाण्यासारखें आहे. तस्थिवान्स्वाल्यांना सर्वनामस्थानांचीं पांच रूपें आलीं. तस्थुष्वाल्यांच्या वाटणीस सबंद'भ ह्यणजे स्वरांनीं किंवा य ने ज्या प्रत्ययांचा प्रारंभ होतो तत्प्रत्ययान्त रूपें आलीं. आणि तस्थिवत्वाल्यांच्या हिश्यास सबंद पद ह्यणजे व्यंजनांनीं ज्याचा प्रारंभ होतो तत्प्रत्ययांत रूपें आलीं. ही त्रिविध वांटणी अगदीं सार्वत्रिक आहे. वांटणीचें कारण दुसरें तिसरें कांहीं गूढ नसून, फक्त उच्चारसौकर्य हें आहे. स्वरांनीं व य ने ज्याचा प्रारंभ होतो त्या प्रत्ययाच्या मानगुटीस तस्थुष् हें अंग बेश बसतें ह्यणून भ चा प्रांत तस्थुष् या अंगानें बनला. व्यंजनादि प्रत्ययांच्या खांद्यावर तस्थिवत् हें अंग नामी बसतें ह्यणून पद चा प्रांत तस्थिवत् या अंगानें व्यापिला. आणि बाकी राहिलेल्या सर्वनामस्थानीं टोलेजंग तस्थिवान्स् या अंगाची स्थापना झाली. ही वांटणी कां झाली हें कळलें ह्यणजे भग द्वितीयेच्या द्विवचनानंतर तस्थिवान्स् शब्द द्वितीयेच्या अनेकवचनीं तस्थिवान्स् हें बडें रूप सोडून एकदम तस्थुष् हें नमतें रूप कां धारण करतो व तृतीयेच्या द्विवचनाला पोहोचला असतां ताटकनू तस्थिवद् हें तिसरें च सोंग कां घेतो या चमत्काराचें हंगित कळतें. ह्या सोंगाचें खरें गुह्य पाणिनीला कळलें नसल्यामुळें, तस्थिवस् शब्दापासून तस्थुष् शब्द संप्रसारणानें व इलोपानें त्यानें सिद्ध केला आणि तस्थिवत् शब्द स् स्थानीं त् आणून ष अन् चा जोप करून बनविआ. वस्तुतः तिन्ही एकवटणारे समाज सवंधय होते. एक समाज तस्थु या अंगाला उष् प्रत्यय लावी, दुसरा इवान्स् प्रत्यय लावी, आणि तिसरा स् चा सवर्ण जो त् त्याचा स्वीकार करून इवत् प्रत्यय लावी.

११ आतां देव शब्दाप्रमाणें तस्थिवांस् किंवा तस्थिवान्स्, तस्थुष् व तस्थिवत् या तीन शब्दांच्या रूपांच्या मिसळीनें जी रूपावली वैदिककालीं व विशेषतः पाणिनीयकालीं बनली तिची साधनिका देतां. सर्वनामस्थानीं तस्थिवान्स्, अस्थानीं तस्थुष् व पदस्थानीं तस्थिवत् हीं अंगें धरून साधनिका होते, हें लक्षांत ठेवणें अवश्य आहे.

(१) तस्थिवांस् + स् = तस्थिवान्सस् = (दोन्ही स् चा लोप होऊन) तस्थिवान्

✽ पाणिनी तस्थिवत् असा मूळ शब्द धरतो व अंत्याला दीर्घत्व व नुमागम करून तस्थिवान्सस् हे अंग तयार करतो. तस्थिवांस् किंवा तस्थिवान्सस् असा उच्चार कांहीं काल होऊन, नंतर स् चा लोप होऊन तस्थिवान् हे रूप वैदिककालीं झाले.

(२) तस्थिवांस् + स् + स् = तस्थिवांस् + अ + उ = तस्थिवांसौ.

✽ अ + उ यांचा संधि अउ ह्यगजे औ असा पूर्वी वैदिककालीं होत असे. एतत्संबंधक विवेचन " वृद्धि व गुण " या निबंधांत सविस्तर केले आहे.

(३) तस्थिवांस् + स् + स् + स् = तस्थिवांस् + अ + ः + ः = तस्थिवांसः

(४) तस्थिवांस् + अम् = तस्थिवांसम्

✽ अकारान्त शब्दापुढे म् प्रत्यय व अकारान्तेतर शब्दांपुढे अम् प्रत्यय. पाणिनी अम् प्रत्यय मूळ धरतो व अकारांत शब्दाच्या टि चा लोप करून देवं हे रूप साधितो.

(५) तस्थिवांसौ + म् = (म् लोप करून) तस्थिवांसौ.

(६) तस्थुषस् + म् = (म लोप) तस्थुषः

(७) तस्थुष् + स्या = तस्थुष् + ह्या = तस्थुष् = या = तस्थुष् + आ = तस्थुषा.

(८) तस्थिवत् + भ्याम् = तस्थिवद्भ्याम्

✽ तस्थिवत् शब्दाचे प्रथमा द्विवचन तस्थिवत् जुनाट भाषेत होत असे हे पाणिनीस माहित नाही. सबब, पद-संबंधक कार्य असतां तस्थिवत् हे अंग धरावे असे तो सांगतो. कां धरावे ते कारण अर्थात् सांगत नाही.

(९) तस्थिवत् + भिस् = तस्थिवद्भिः

✽ तस्थिवत् शब्दाचे प्रथमेचे अनेकवचन तस्थिवत् असे जुनाटभाषेत होई.

- (१०) तस्थुष्+स्ये=तस्थुष्+ह्ये=तस्थुष्+ये=तस्थुष्+ए=तस्थुषे.
 (११) तृतीया द्विवचनाप्रमाणे ४ × २
 (१२) तस्थिवत्+भ्यस्=तस्थिवद्भ्यः
 (१३) तस्थुष्+स्यस्=तस्थुष्+ह्यस् (यस्=अस्)=तस्थुषः
 (१४) तृतीया द्विवचनाप्रमाणे ५ × २
 (१५) चतुर्थी त्रिवचनाप्रमाणे ५ × ३
 (१६) पंचमी एकवचनाप्रमाणे ६ × १
 (१७) तस्थुष्+स्योस्=तस्थुष्+ह्योस्=तस्थुष्+योस्=तस्थुष्+ओस्=
 तस्थुषोः
 (१८) तस्थुष्+स्याम् (ह्याम्=याम्=आम्)=तस्थुषाम्
 (१९) तस्थुष्+स्यि (ह्यि=यि=इ)=तस्थुषि
 (२०) षष्ठी द्विवचनाप्रमाणे ७ × २
 (२१) तस्थिवत्+स्यु=तस्थिवत्सु.
 (२२) तस्थिव ३ न्

✽ संबोधनार्थं तस्थिवान् यांतील दीर्घ द्विमात्राक टि
 च्या ऐवजीं त्रिमात्राक प्लुत अ उच्चारित. तस्थिवान् या
 रूपांतील शेवटील आ चा ऱ्हस्व होतो द्व्यणजे अ होतो
 असें पाणिनी सांगतो.

व्यंजनांत सर्व शब्द या तस्थिवस् शब्दाप्रमाणे सर्वनामस्थान, भ व
 पद अशा विभागानें चालतात. यांत स्त्रीलिंगी शब्द पुंलिंगी शब्दा-
 प्रमाणे च चालतात. स्त्रीलिंगाचे वैभक्तिक निराळे प्रत्यय नाहीत ही
 बाब लक्षांत ठेवण्यासारखी आहे. अकारांत पुंलिंगी शब्द व व्यंज-
 नान्त शब्द यांच्या प्रत्ययांची तुलना करूं. प्रथमा व द्वितीया यांचे
 प्रत्यय दोन्ही शब्दांना सारखे स् व म् हे आहेत, त्यांत बदल नाही.
 पदस्थानीय प्रत्यय दोन्ही शब्दांना भ्याम्, भिस् व भ्यस् हे सामान्य
 आहेत, त्यांत हि बदल नाही. भस्थानीय प्रत्ययांत मात्र भेद आहे तो
 खालील तऱ्हेच्यांत देतोः—

	अकारान्त	व्यंजनान्त
३ × १	स्येन	स्या -
४ × १	स्य	स्ये -

५ × १	स्यत्	स्यस् -
६ × १	स्य	स्यस् -
६ × २	स्योस्	स्योस् =
६ × ३	स्याम्	स्याम् =
७ × १	स्यि	स्यि =
७ × २	स्योस्	स्योस् =
७ × ३	स्यु	स्यु =

अकारान्त पुलिङ्गी शब्दांच्या व व्यंजनान्त शब्दांच्या प्रत्ययांमध्ये असा भेद कां ? भेदाचें कारण एक च संभवते. ते हें कीं, पूर्ववैदिक आर्यसमाजांत एक भाषा केवळ स्वरान्त शब्दांची असे व दुसरी भाषा व्यंजनान्त शब्दांची असे. संस्कृत शब्दाखेरीज कन्नड मराठींत प्रायः प्रत्येक शब्द जसा स्वरान्त असतो तसा प्रकार प्रायः एका पूर्ववैदिकभाषेचा असे. आणि दुसऱ्या पूर्ववैदिकभाषेंत प्रायः सर्व शब्द हंमर्जांतल्याप्रमाणें व्यंजनान्त असत. स्वरान्त बोलगाऱ्या समाजाचा व व्यंजनान्त बोलगाऱ्या समाजाचा भिन्न होऊन वैदिकतमाज बनला.

१२ आतां स्वरान्त शब्दांपैकीं अकारान्तेतर शब्द विवेचनार्थ घेऊं. इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ए, ऐ, ओ, औ व आ असे अकरा स्वर शब्दांच्या श्रेणीं असतात. नमुन्याकरितां हरि हा पुलिङ्गी शब्द घेतों.

१	२	३
१ हरिः, हरिः	हरी हर्यो	हरयः, हर्यः, हरीन्
२ हरिम्	हरी, हर्यो,	हरीन्
३ हरिणा	हरिभ्याम्	हरिभिः
४ हरये	"	हरिभ्यः
५ हरेः	"	"
६ "	हर्योः	हरीणाम्
७ हरौ	"	हरिषु
८ हरे		

(१) हरि+स्=हरि+ह्=हरिः , हरिः

✽ हरिः व हरिः अशीं दोन रूपें होत. अणो ऽ प्रगृह्यस्यानुनासिकः या सूत्राचें विवरण व अनुवृत्ति भंडो-जीनें अशी केली आहे. अप्रगृह्यस्य अणः अवसाने अनुनासिकः वा स्यात्. अप्रगृह्य अण् अंतीं विकल्पाने अनुनासिक होतो. प्राथः प्रत्येक स्वर अनुनासिक उच्चारण्याचा कित्येक पूर्व वैदिकसमाजांचा स्वभाव होता. ते हरिः हें रूप हरिः असें सानुनासिक उच्चारित, सबब ते एथें पुढें साधनिकेंत उपयोगी पडणार ह्यणून दिलें आहे. कोंकणे किंवा गुजराथी स्त्रिया ज्याप्रमाणें सर्व च स्वर सानुनासिक उच्चारतात त्याप्रमाणें सानुनासिक उच्चार करणारा एक पूर्व वैदिकसमाज होता.

(२) हरि+स्+स्=हरि+अ+उ=हर्यौ

हरि+स्+स्=हरिः = हरिहि = हरिइ = हरी

✽ ङ्ह = ह चा पूर्वसवर्णत्व पावण्याचा स्वभाव आहे.

✽ औ स्थानीं इ आदेश येतो ह्यणून पाणिनी सांगतो.

(३) हरि+स्+स्+स् = हरि + अ + ह् + ह् = हर्यः = (र्य उलगडून) हरयः

हरि+स्+स्+स्=हरि+इ+इ+ह्=हरी ह्=हरीन्

(४) हरि + म् = हरिम्

(५) हरि + स् + स् + म् = हरि + ह् + ह् + म् = हरि + : + : + म् = (म लोप) हरिहि = हरी

(६) हरीन् + म् = हरीन्

✽ अस् स्थानीं न् येतो ह्यणून पाणिनी सांगतो.

(७) हरिः + स्या = हरिह + ह्या = हरि ह्या = हरि या = हरि आ = हरिजा = हरिणा

✽ रि तील इ अनुनासिक असल्यामुळे आ प्रत्ययाचा उच्चार हरिजा असा होऊन वैदिककालीं हरिणा असा झाला,

म्हणजे अनुनासिकाचा ण झाला. आ स्थानीं ना आदेश होतो ह्यणून पाणिनी सांगतो. कां होतो तें सांगत नाहीं.

(८) हरी + भ्याम् = हरीभ्याम् = हरिभ्याम्

✽ उच्चारसौकर्यार्थं व संयोगपरत्वामुळे दीर्घ री चा ऱ्हस्व रि झाला आहे.

(९) हरिस् + स्ये = हरि + ह्ये = हर्ये (ह्ये=ये=ए) = (उलगडून) हरये

✽ गुण होऊन ए प्रत्यय लागतो ह्यणून पाणिनी सांगतो.

(१०) हरिस् + स्येस् = हरि + एस् = हर्येः = (साधा उच्चार) हरेः

(११) हरिस् + स्येस् = हरेः

(१२) हरी + स्योस् = हरी + ओस् = हर्योः

(१३) हरीः + स्याम् = हरीणाम्

(१४) हरिस् + स्यौ = हर्यौ = (उलगडून) हरौ

(१५) हरीन् + स्यु = हरीष्यु = हरिष्यु = हरिषु

✽ हरीष्यु यांत प्यु हा संयोग पुढे असल्यामुळे मागील ई ऱ्हस्व उच्चारिली तरी चाले, सबब ऱ्हस्व होऊन हरिष्यु = हरिषु असे रूप उच्चारुं लागले.

(१६) हरे !

✽ स्पष्ट व जोरकस संबोधनार्थं प्लुत इ पेशां प्लुत ए स्वीकारला.

इकारान्त पुलिंगी शब्दांप्रसागे च उकारान्त पुलिंगी शब्द चालतात. यांत प्रथमा द्विवचनार्चीं दोन व त्रिवचनार्चीं तीन रूपे आहेत. पैकीं हर्यः व हरयः हीं एका च समाजांतर्गत जुनींनवीं रूपे आहेत. त्या समाजांत प्रथमेचीं रूपे सानुनासिक व निरनुनासिक उच्चारणारे हि दोन भेद होते. त्या इकारान्त पुलिंगी शब्दांत भस्थानीं ह्यणजे तृतीया, चतुर्थी, पंचमी त्यांच्या एकवचनीं आणि षष्ठी व सप्तमी इतक्या स्थानीं ह्यपासून निघालेले खालील प्रत्यय लागतात:—

३ × १	स्या =
४ × १	स्ये =
५ × १	स्येस् -
६ × १	स्यर् -
७ × १	स्यौ -
६ × २	स्योर् =
६ × ३	स्याम् =
७ × २	स्योस् =
७ × ३	स्यु =

पैकीं स्येस् व स्यौ हे दोन प्रत्यय इकारान्त व उकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दांपुढें अकारान्त व व्यंजनान्त शब्दांपुढल्या प्रत्ययांहून निराळे आहेत.

१३ इकारान्त व ऊकारान्त पुल्लिङ्गी शब्दांसंबंधानें विशेष सांगण्यासारखें नाहीं. कित्येक शब्दांचें द्वितीयेचें अनेकवचन नकारान्त असतें व कित्येकांचें विसर्गान्त असतें. ऋकारान्त शब्दांसंबंधानें विशेष सांगण्यासारखी बाब ह्यटली ह्यगजे त्यांचें पंचमीचें व षष्ठीचें एकवचन तुरन्त असतें. कर्तृ + स्युस् = कर्तुः. र चा उच्चार उत मिळून गेला इतकें च. हा असा र चा उ होतो हें लक्षांत घेण्यासारखें आहे. पति व सखि ह्या शब्दांसंबंधानें पुढें विवेचन व्हावयाचें आहे तेव्हां ह्या बाबीचा उपयोग होणार आहे. ऋकारान्त शब्दांपैकीं कित्येक शब्द सर्वनामस्थानीं ऋ चा आर् करतात व कित्येक अर् करतात. पैकीं अर् करणारे शब्द जुनाट होत. बाकी अकारान्त, इकारान्त व व्यंजनान्त शब्दांसंबंधानें जी टीका केली ती च ह्या ऋकारान्त शब्दांना हि लागू आहे. एकारान्त, आणि ऐकारान्त शब्दांसंबंधानें कांहीं च नवीन सांगण्यासारखें नाहीं. ओकारान्त व औकारान्त शब्दांपैकीं गो शब्द लक्ष आहे. ह्या शब्दाच्या पूर्ववैदिकसमाजांत चार विधा होत्या, (१) गौ, (२) गो, (३) गा व (४) गत्र. शिवाय समासांत गु शब्द येई ती पांचवी. ह्या चारी शब्दांचीं रूपे गो शब्दाच्या पाणिनीय रूपांवरून येतात. याचा समाजदृष्ट्या अर्थ एवढा च कीं, पूर्ववैदिककाळीं हे चार शब्द निरनिराळे चार समाज

बोलण्यांत आणीत. गो शब्द स्त्रीलिङ्गी व पुल्लिङ्गीसारखा च चालतो हें ध्वानांत घेण्यासारखें आहे.

१४ आतां अजन्त स्त्रीलिङ्गी शब्दांचा विचार. अकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द वैदिकभाषेत आले नाहीत. पूर्ववैदिकभाषेत अकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द असावेत असा तर्क. अंब, अक्क व अल्ल या अकारान्त संबोधन रूपांवरून होतो. इकारान्त नदी शब्द प्रथम मासल्याला घेतो. वैदिककालीं हा शब्द असा चाले:-

१	२	३
१ नदी नदीः	नद्यौ नदी	नद्यः, नदीः, नदीः
२ नदीम्	नद्यौ नदी	नदीः
३ नद्या	नदीभ्याम्	नदीभिः
४ नद्यौ	"	नदीभ्यः
५ नद्याः	"	"
६ "	नद्योः	नदीनाम्
७ नद्याम्	"	नदीषु

साधनिका अस्ती:-

- (१) नदी + स् = नदीः
- (२) नदी + स् + स् = नदी + ः = नदीही = नदीई = नदी
- (३) नदी + स् + स् + स् = नदी + अ + उ = नद्यौ
नदी + स् + स् = नदी + ह = नदीः = नदीहि = नदीई = नदी
- (४) नदी + स् + स् + स् = नदी + ह = नदीः, नदीः
- (५) नदी + म् = नदीम्
- (६) नद्यौ + म् = नद्यौ (मलोप)
- (७) नदीः + म् = नदीः (मलोप)
- (८) नदी + स्या = नद्या

- (८) नदी + भ्याम् = नदीभ्याम्
 (९) नदीः + भिस् = नदीहि + भिस् = नदीई + भिस् = नदीभिः
 (१०) नदी + स्यै = नद्यै
 (११) नदी + भ्याम् = नदीभ्याम्
 (१२) नदीः + भ्यस् = नदीभ्यः
 (१३) नदी + स्यास् = नद्याः
 (१४) नदी + भ्याम् = नदीभ्याम्
 (१५) नदीः + भ्यस् = नदीभ्यः
 (१६) नदी + स्यास् = नद्याः
 (१७) नदी + स्योस् = नद्योः
 (१८) नदीः + स्याम् = नदीनाम्
 (१९) नदी + स्याम् = नद्याम्
 (२०) नदी + स्योस् = नद्योः
 (२१) नदीः + स्यु = नदीषु
 (२२) नदि

वधु शब्द नदीप्रमाणें. भस्थानीं स्या, स्यै, स्यास्, स्योस्, स्याम्, स्यु हे प्रत्यय येतात. पैकीं स्यास् व स्यै हे प्रत्यय नवीन आहेत. बाकीचे प्रत्यय अजन्त व व्यंजनान्त पुल्लिंगी प्रत्ययासारखे दिसणारे आहेत. नदी शब्दाचीं हि प्रथमैकवचनाचीं दोन, प्रथमा द्विवचनाचीं दोन व प्रथमा त्रिवचनाचीं तीन रूपें येतात. अर्थात् हीं तीन रूपें योजणारे पूर्ववैदिककालीं तीन समाज होते, हे नदी शब्दाच्या रूपांवरून हि सिद्ध होतें.

१५ पाणिनीयकालीं मति व वधु हे इकारान्त व उकारान्त शब्द स्त्रीलिंगी समजत. पूर्ववैदिककालीं एक समाज इकारान्त व उकारान्त स्त्रीवाचक शब्द पुल्लिंगी समजे व दुसरा समाज स्त्रीलिंगी समजे. ह्या दोन समाजांचा वैदिककालीं मिलाफ झाला आणि इकारान्त व उकारान्त स्त्रीवाचक शब्दाचीं स्त्रीलिंगीं व पुल्लिंगीं अशीं दोन्हीं रूपें कित्येक ठिकाणीं वैदिकभाषेंत शिरलीं. जसे:-

मति व धेनु

यांचीं रूपें

पुलिंगी हरि व गुरु शब्दांप्रमाणेंस्त्रीलिंगी नदी व षधु शब्दांप्रमाणें

४ { मतये मत्यै
धेनवे धेन्वै

५ { मतेः मत्याः
धेनोः धेन्वाः

६ { मतेः मत्याः
धनाः धेन्वाः

७ { मतौ मत्याम्
धेनौ धेन्वाम्

बाव हतकी उघड आहे कीं, जास्त टीका करण्याची जरूर नाही. मति चें पुलिंगीं हरि शब्दांप्रमाणें मतौ व स्त्रीलिंगीं नदी शब्दांप्रमाणें मत्याम् अशीं दोन रूपें कां व्हावीत याचा आचंबा प्रथमदर्शनीं वाटतो. परंतु पूर्ववैदिककालीं मति व धेनु हे शब्द पुलिंगी मानणारे कांहीं लोक होते व स्त्रीलिंगी मानणारे कांहीं लोक होते हा इतिहास कळला ह्मणजे आचंब्याचें पर्यवसान समाधानांत होतें.

१५ अजन्त स्त्रीलिंगी शब्दांपैकीं आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द राहिले त्यांचें पृथक्करण एणेंप्रमाणें. नमुन्याला रमा शब्द घेऊं. या रमा शब्दाच्या ह्मणजे आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांच्या पूर्ववैदिककालीं दोन विधा असत. एक रमाय् असा शब्द व दुसरा रमय् असा शब्द.

झणजे मूळचे आकारान्त खीलिणी सर्व शब्द यकारान्त होते. रमाय् शब्द असा चाले:--

१	२	३
१ रमाय्	रमायौ रमाय्	रमायः, रमाय्,
२ रमायम्	"	" "
३ रमाया	रमाभ्याम्	रमाभिः
४ रमायै	"	रमाभ्यः
५ रमायाः	"	"
६ रमायाः	रमायोः	रमायाम्
७ रमायाम्	"	रमासु
८ रमाय्		

रमय् शब्द असा चाले:—

१	२	३
१ रमा	रमे, रमयौ रमय्	रमाः, रमयः, रमाँः
२ रमाम्	रमे	रमाः
३ रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
४ रमयै	"	रमाभ्यः
५ रमयाः	"	"
६ "	रमयोः	रमायाम्
७ रमयां	"	रमासु
८ रमय्, रमे		

व्या दोन रूपांचा मिलाफ होऊन खालील रूपावळी निपजली:—

१	२	३
१ रमा	रमे, रमा	रमाः, रमाँः
२ रमाम्	रमे	रमाः
३ रमया	रमाभ्याम्	रमाभिः
४ रमयै	"	रमाभ्यः
५ रमयाः	"	"

६	रमयोः	रमाणाम्
७	रमायाम्	रमासु
८	रमे	

साधनिका अशीः—

- (१) रमय् + स् = रमय् + ह् = रमअ + अ = रमा
 * सू चा लोप होतो ह्यणून पाणिनी सांगतो.
- (२) रमय् + स् + स् = रमइ + ः + ः = रमइ + हि +
 हि = रमइ + इ + इ = रमे
 * औ स्थानीं इ आगम होतो म्हणून पाणिनी
 सांगतो.
- (३) रमय् + स् + स् + स् = रमअ + ह् = रमाः, रमाँः
- (४) रमा + म् = रमाम्
- (५) रमे + म् = रमे
- (६) रमाः + म् = रमाः
- (७) रमय् + स्या = रमया
 * आ चा ए होतो म्हणून पाणिनी सांगतो.
- (८) रमा + भ्याम् = रमाभ्याम्
- (९) रमाः + भिस् = रमाभिः
- (१०) रमाय् + स्यै = रमायै
 * याडागम होतो म्हणून पाणिनी सांगतो.
- (११) रमा + भ्याम् = रमाभ्याम्
- (१२) रमाः + भ्यस् = रमाभ्यः
- (१३) रमाय् + स्यास् = रमायाः
- (१४) रमा + भ्याम् = रमाभ्याम्
- (१५) रमाः + भ्यस् = रमाभ्यः
- (१६) रमाय् + स्यास् = रमायाः
 * याडागम पाणिनीचा.
- (१७) रमय् + स्योस् = रमयोः
 * आ स्थानीं ए म्हणून पाणिनी सांगतो.
- (१८) रमाँः + स्याम् = रमाणाम्

✽ नुमागम पाणिनी सांगतो.

- (१९) रमाय् + स्याम् = रमायाम्
 (२०) रमय् + स्योस् = रमयोः
 (२१) रमाः + स्यु = रमास्तु
 (२२) रमय् = रमइ = रमे

✽ आ स्थानीं ए होतो म्हणून पाणिनी सांगतो.

एथें सर्व प्रत्यय नदी शब्दाच्या प्रत्ययाप्रमाणें आहेत. पूर्ववैदिक भिन्नसमाज, भिन्न भाषा बोलणारे होते व त्यांचा मिलाफ होऊन वैदिकसमाज व भाषा निष्पन्न झाली, असें हा हि शब्द सांगतो.

१६ इकारान्त पति व सखि शब्द अत्यन्त महत्वाचे आहेत. पति शब्दाचीं खालील रूपें हरि शब्दाच्या प्रमाणें चालतात.

	१	२	३
१	पतिः	पती	पतयः
२	पतिम्	पती	पतीन्
३		पतिभ्याम्	पतिभिः
४		"	पतिभ्यः
५		"	"
६			पतीनाम्
७			पतीषु

पति शब्दाचीं खालील रूपें कर्तृ शब्दाच्या प्रमाणें चालतातः —

- ३ × १ पत्या
 ४ × १ पत्ये
 ५ × १ पत्युः
 ६ × १ पत्युः
 ६ × २ पत्योः
 ७ × २ पत्योः

इतकें च कीं, कर्त्रा, कर्त्रे, कर्त्रोः, यां रूपांतल्या प्रमाणें पत्या इत्यादि शब्दांत रकार नाही. तो रकार जर घातलों तर मूळशब्द पत्यु असा होतो व त्याचें षष्ठी एकवचनाचें रूप कर्तुः प्रमाणें पत्युः असें होतें.

पति शब्दाचे पत्यौ रूप गुरु शब्दाच्या किंवा हरि शब्दाच्या सप्तमी एकवचनीं रूपाप्रमाणे दिसते. म्हणजे मूळशब्द पत्यि किंवा पत्यु होतो.

याचा अर्थ असा कीं, पति शब्दाचीं रूपे (१) पति. (२) पत्यु व (३) पत्यि किंवा पत्यु ह्या तीन शब्दांच्या रूपांच्या भेसळीं झालीं आहेत. पैकीं पति शब्द सर्वांच्या दाट ओळखीचा आहे. पत्यु व पत्यि किंवा पत्यु हे शब्द मात्र कोणत्या च कोशांत किंवा निघंटूंत सांपडावयाचे नाहींत. पत्यु काय ? कशाचा अपभ्रंश असावा ? शब्द मोठा मनोरंजक आहे, सबब, त्याचे मूळ शोधून काढण्याचा यत्न करितों. स्त्री असा शब्द आहे. हा शब्द ई प्रत्यय कोणत्या तरी ऋकारान्त शब्दांला लागून झालेला आहे. स्त्यायते ईट् ह्या उणादिसूत्राने स्त्र्यै संघाते या भ्वादि धातूपासून स्त्री शब्द निर्वचिण्याचा प्रघात आहे व तो रास्त आहे. संघातीकरण म्हणजे एकाठिकाणीं जुळवा-जुळव किंवा मांडामांड करणे. अशी जुळवाजुळव किंवा मांडामांड करणारी जी तिला जुनाट पूर्ववैदिकभाषेत स्त्र्यी ह्मणत. ह्या स्त्र्यी शब्दाचा अपभ्रंश स्त्री. स्त्र्यी-जुळवाजुळव कशाची करी ? तर घराची. पस्त्यं असा एक जुनाट शब्द आहे. त्याचा अर्थ घर. पस्त्यं हा शब्द स्त्र्यै धातूपासून काढतात. अपस्त्यायते संघातीभवति पस्त्यं असें निर्वचन क्षीरस्वामिनें अमरटीकेत केले आहे. लांकडे, माती, दगड, यांच्या संघाताने जें बनलेलें तें पस्त्यं. लांकडे, माती, दगड यांचा संघात करणारा जो पुरुष त्याला अतिजुनाटकालीं पस्त्यु ह्मणत. अपस्त्यै धातूला ऋ प्रत्यय लागून अतिजुनाट भाषेत अपस्त्यु व (अलोप होऊन) पस्त्यु असा शब्द निर्माण झाला. ऋ प्रत्यय लागून कर्त्तर्यक शब्द जुनाट भाषेत होत. पैकीं जुनाटभाषेतून वैदिकभाषेत आलेले देवृ व नृ हे शब्द प्रसिद्ध आहेत. दिवे ऋः व नयते डिञ्च या उणादिसूत्रांत दिञ् व नी धातूंना ऋ प्रत्यय लागून देवृ व नृ हे शब्द होतात ह्मणून सांगितले आहे. ऋ प्रत्यय लागण्यापूर्वीं टि चा लोप होतो. तद्दत् स्त्र्यै तीळ ऐ चा लोप हाऊन व ऋ प्रत्यय लागून अपस्त्यु—पस्त्यु शब्द निर्माण झाला. हा पस्त्यु शब्द इतका जुनाट आहे कीं, वेदकालीं तो वैदिकभाषेत आला नाहा. अपपूर्वक स्त्र्यैपासून जसा पस्त्यु शब्द निघाला

तसा नुसत्या स्त्यै धातूपासून स्त्यु शब्द पूर्ववैदिककालीं निघाला. स्त्यु ह्यणजे दगड, माती, लांकडे इत्यादींची जुळवाजुळव करून घर करणारा. स्त्यु ह्या पुलिंगी शब्दाला ई प्रत्यय लागून स्त्रीलिंगी स्त्यी शब्द झाला. ह्या स्त्यी शब्दाचा अपभ्रंश स्त्री हा शब्द वेदांत आढळतो, स्त्यी शब्द आढळत नाही. ह्यणजे स्त्यी शब्द वेदकालीं लुप्त होऊन गेला होता. स्त्री शब्द चालवितांना स्त्यी या जुन्या शब्दाची जुरूर पडणार आहे, सबब हा जुना शब्द ध्यानांत ठेवावा. स्त्यु ऊर्फ पस्त्यु व स्त्यी अशीं दोन नवरावायको पूर्ववैदिककालीं पस्त्यु ह्यणजे घर सजवीत. पस्त्यु शब्दाचा कालानें पहिला अपभ्रंश स् चा ह् व ह् चा त् होऊन पत्त्यु. अन्त्य ऋ चा लोप होऊन पत्त्यु शब्दाचा एक अपभ्रंश पत्यु व दुसरा अपभ्रंश ऋ चा उ होऊन पत्त्यु. पत्यु शब्दाचा अपभ्रंश वैदिक पति— ह्यणजे चार पाहण्या झाल्या. पस्त्यु उच्चार करणारा पहिला समाज. पत्त्यु उच्चारणारा पहिल्या समाजाचा वंशज दुसरा समाज. ह्या दुसऱ्या समाजाचा वंशज पत्यु उच्चार करणारा तिसरा समाज. आणि शेंवटीं पति उच्चार करणारा चवथा ह्यणजे वैदिकसमाज. तात्पर्य, ऋग्वेदकालीन भाषेच्या पूर्वी तीन भाषा होऊन गेल्यां होत्या तेव्हां पस्त्यु हा शब्द ब्रोलण्यांत व वापरण्यांत येत होता. ऋग्वेदाचा काल आजपासून पांच हजार वर्षांपूर्वीचा धरला व प्रत्येक भाषेची हयात १५०० वर्षांची धरिली तर पस्त्यु शब्द वापरणारा समाज ऋग्वेदकालीन समाजाच्या ४५०० किंवा ५००० वर्षे मागे जातो व आपल्या वर्तमानकाळाच्या दहा हजार वर्षे पाठीमागे जातो. पस्त्यु शब्दाचा अपभ्रंश जो पत्त्यु अथवा पत्यु शब्द तो एणें प्रमाणें चाले: —

१	२	३
१ पत्या	पत्यारौ	पत्यारः
	पत्यरौ ^०	पत्यरः
२ पत्यारं	"	पत्युन्
पत्यरं	"	

३	पत्न्या	पत्न्युभ्याम्	पत्न्युभिः
४	पत्न्ये	"	पत्न्युभ्यः
५	पत्न्युः	"	"
६	"	पत्न्योः	पत्न्युणाम्
७	पत्न्यि	"	पत्न्युषु
८	पत्न्यर्		

पत्न्यु शब्द यकारान्त आहे. जसा कर्तृ शब्द ऋकारान्त आहे तसा हा पत्न्यु शब्द यकारान्त आहे हें लक्षांत बाळगिलें पाहिजे. त च्या खालीं ऋ लिहून तृ दाखविला जातो, तसा त् च्या खालीं य् लिहून त्रु दाखविला ह्मणजे पूर्ववैदिक चवथ्या पात्न्यरीचा त्रु काय होता त्याची कल्पना येईल. सांगण्याचा मुद्दा हा कीं, य् हा उच्चार अत्यंत जुनाट पूर्ववैदिककालीं ऋ सारखा स्वर होता. पत्न्यु शब्द

येणें प्रमाणें ह्या अत्यन्त जुनाटकालीं चालेः—

	१	२	३
१	पता	पतायौ	पतायः, प तनु य
२	पतायम्	पतायौ	प तनु य
३	पत्या	पतिभ्याम्	पतिभिः
४	पत्ये	"	पतिभ्यः
५	पत्युः	"	"
६	"	पत्योः	पतीनाम्
७	पत्यि	"	पतिषु
८	पत्यर्		

पत्यु शब्द पुलिंगी गुरु शब्दा प्रमाणें चालेः—

	१	२	३
७	पत्यौ		

एणें प्रमाणें पति ह्या वैदिक शब्दाच्या रूपांत पत्यु, पत्नु, पत्यु व पति या चार शब्दांचीं रूपें मिसळलीं आहेत. अर्थात् पूर्ववैदिक तीन

समाज निरनिराळ्या बोली बोलणारे होते हे ह्या हि शब्दा वरून सिद्ध होते. पत्न्यु शब्दाचे पताय् म्हणून एक जुनाट रूप वर दिले आहे. अशीं जुनाट रूपे वैदिकभाषेत आणिक कांहीं शब्दांच्या स्त्रीलिंगीं रूपांत दृष्टीस पडतात. जसें, वृषाकपायी, अमायी, कुसिदायी, कुसितायी, मनायी. ह्या स्त्रीलिंगी शब्दांचीं पुल्लिंगे कपाय्, अमाय्, कुसिदाय् मनाय् अशीं पूर्ववैदिक भाषेत होतीं हे उघड आहे.

१७ पति व स्त्री हे दोन शब्द एका च स्त्यै संघाते या धातू पासून निघालेले असून, घर करणारे स्त्रीपुरुष असा यांचा अर्थ आहे. गृहांत किंवा पस्त्यांत गृह्याग्नि ठेविण्याची चाल रानटी आर्यांत फार पुरातन कालापासूनची आहे. सबब, पति व स्त्री या व्यक्तींची योग्यता आर्यसंस्कृतींत अतोनात गणिली आहे. कारण, त्या दोघांचे मुख्य काम अग्नि रक्षण करणे हे असे. स्त्यु चें स्त्रीलिंग स्त्री ह्मणून सांगितलें. तसें पस्त्यु चें हि स्त्रीलिंगी रूप असे. पस्त्यु चा शेवटचा अपभ्रंश जो पति शब्द त्याचें स्त्रीलिंग पत्नी होतें म्हणून षाणिनी सांगतो. येथे असा प्रश्न उभा रहातो कीं, पत्नी शब्दांत न काय ह्मणून एकाएकी आला ? पत्यु नां, या सूत्रांत षाणिनी सांगतो कीं, स्त्रियाम् न होतो. होतो हे कुकुलें बाळ हि सांगेल. कां होतो ? या प्रश्नाला उत्तर द्यावयाला जुनाट पूर्ववैदिक भाषे कडे वळलें पाहिजे. पत्न्यु शब्दाला आनी प्रत्यय लागून जुनाट भाषेत पत्यानी असें स्त्रीलिंगी रूप होत असे. इंद्रवरुणभर्वादि शब्दांना जसा आनी प्रत्यय लागतो तसा पत्न्यु शब्दाला आनी प्रत्यय लागे. पत्यानी शब्दाचा अपभ्रंश पत्नी. पत्नी तील नी वरून दिसते कीं, जितका इंद्र देव आर्यलोकांत जुनाट तितका च किंवा त्याहून हि जास्त पस्त्यु, पत्यु, पति हा व्यक्ति आर्यलोकांत जुनाट. वैदिककालीं यज्ञसंयोग असतांना च तेवढा पत्नी या शब्दाचा उपयोग होत असे. ह्मणजे पतिवरीवर यज्ञाचें फल भोगणारी जी स्त्री तिला च पत्नी ह्मणून संज्ञा असे. इतर गौण स्त्रियांना भार्या वगैरे इतर संज्ञा असत. पत्नी ही पस्त्यु ह्मणजे घर व घरांतील अग्नी चालविणारी व राखणारी पति इतकी च प्रधान असे हे वर दाखविलें च

आहे. तेव्हां यज्ञ आणि पत्नी यांचा बोलण्यांत नित्य संयोग असावा, यांत नवल नाही. इतकेंच नव्हे, तर पति हा पुल्लिंगी शब्द मालक या अर्थी स्त्रीला वैदिककालीं लागत असे व चमत्कार ह्मणून तो पाणिनीने गृहपतिः स्त्री असा नमूद केला आहे. चमत्काराचें कारण पाणिनीला माहीत नव्हतें. पूर्ववैदिककालीन एक समाज बोलण्यांत व भाषेत लिंगभेद करीत नसे, स्त्रीशब्दांना व पुंशब्दांना एकच प्रत्यय लावीत असे. ह्या लिंगविहीन भाषेचा अवशेष गृहपतिः, मनुः, इत्यादि रूपांच्या आकारानें भाषेत राहिलेला पाणिनीने दाखल केला आहे.

१८ पत्, कर्तृ, कर्तृ, मनु या पूर्ववैदिक य् स्वरान्त शब्दांच्या जोडीला सख् शब्द बसवावा लागतो. पाणिनी हा सख् शब्द सखि असा लिहितो. कर्तृ तील ऋ प्रमाणें सख् तील य् स्वर आहे व हा य् स्वर ह् स्वराहून व य् व्यंजनाहून निराळा होता ह्याचें ज्ञान पाणिनीला नव्हतें. ऋ चें जसें आर् होतें तसें य् स्वराचें आय् होई हें हि त्याला माहीत नव्हतें. मूळीं पूर्ववैदिकभाषेत ह्या पत् खालील स्वराचा उच्चार च इयर्जीतील eye आय् शब्दांप्रमाणें हुबेहुब होत असे. वैदिकभाषेत स्वर बदलले आणि ह्या पत् खालील स्वराचा उच्चार ऐ सारखा होऊं लागला. एतत्संबंधानें " वृद्धि व गुण " हा निबंध प्रहावा. पत् व सख् या खुणांनीं दाखविलेला उच्चार वैदिकभाषेत उच्चारावयाचा व लिहावयाचा ह्मणजे पत्ताय् व सखाय् असा उच्चारावा व लिहावा लागे. त्याच प्रमाणें पूर्ववैदिकभाषेत कर्तृ खालील स्वराचा उच्चार अर् किंवा आर् होत असे. कर्तृ चा कर्तार् व मातृचा मातर् उच्चार सर्वनामस्थानीं कां होतो त्याचें बीज ऋ चे हे पूर्ववैदिक उच्चार होत. आर् व अर् चा उच्चार पाणिनीकालीं ऋ झाल्यामुळें व पूर्ववैदिक कर्तारौ व मातरौ हे द्विवचनाचे वगैरे उच्चार पाणिनीयभाषेत पूर्ववैदिकभाषेतून जसे चे तसे झाल्यामुळें ऋ च आर् व अर् होतो व ह्या होण्याला वृद्धिकार्य किंवा गुणकार्य म्हणतात इत्यादि कारणें वैयाकरणांना देणें भाग पडलें. असो. सख् शब्द येणें प्रमाणें चालतोः—

- (१) सखाय् + स् = सखाय् = सखाअ = सखा
 (२) सखाय् + स् + स् = सखायौ
 (३) सखाय् + स् + स् + स् = सखायः
 (४) सखाय् + म् = सखायम् = सखायम् (उल्लङ्घन)
 (५) सखायौ + म् = सखायौ (मलोप)

बाकीचीं रूपें पति शब्दाप्रमाणें. पति शब्दाच्या प्रमाणें सर्वनामस्थानीं सखिः, सखी, सखयः, सखिं, सखी, अशीं रूपें सख् शब्दाचीं कां आलीं नाहींत याचें कारण इतकें च कीं, पत्न्यु शब्दाचा अपभ्रंश पति शब्द झाला तसा सख् शब्दाचा अपभ्रंश जो सखि शब्द त्याचीं सखिः चगैरे नवीं रूपें लोकांना गोड वाटलीं नाहींत. सख् शब्द सपूर्वक ल्या धातूपासून य् प्रत्यय लागून पूर्ववैदिकालीं झालेला आहे. दिव् ला ऋ लागून जसा देवृ तसा च् ल्याला य् लागून सख् कृदन्त बनलें. सख् झणजे अन्योन्य समागमांत सुखसंकथा करणारा. सजुषप्रमाणें हा सख् शब्द आहे. सख्, सखाय्, सखि व सख्यु या चार शब्दांच्या रूपांची भेसळ पाणिनीय सखि शब्दाच्या रूपांत झालेली स्पष्ट दिसते. त्यापासून समाजसंबंधक अनुमान पूर्वीप्रमाणें बांधावयाचें. सखि शब्दापासून प्रथमैकवचनाचा सखा शब्द साधावयाला पाणिनीला फार प्रयास पडले. प्रथम अंत्य इ चा लोप, नंतर अन् आदेश. नंतर न् लोप व शेवटीं अ ला दीर्घत्व, इतकें सव्यापसव्य करावें लागलें. हा अनैतिहासिक प्रकार पाणिनीच्या सूत्रांत सडकून आहे.

१९ ऋ व य् या दोन स्वरान्त शब्द पूर्ववैदिकभाषांत होते. त्याप्रमाणें लृ या स्वरान्त शब्द हि असावेत. गम् व शक् हे अनुकरणात्मक शब्द समजतात. परंतु ऋलृ चें सावर्ण्य पूर्ववैदिकभाषांत होत असावें. विशेषतः अडाणी व बाले यांच्यांत ऋ चा उच्चार लृ करीत असावे. कर्तृ चा उच्चार कर्लृ असा होत असावा. हे लृकारान्त शब्द ऋकारान्त किंवा य्कारान्त शब्दाप्रमाणें चालत. तात्पर्य, य्,

आहे. तेव्हां यज्ञ आणि पत्नी यांचा बोलण्यांत नित्य संयोग असावा, चांत नवल नाही. इतकेंच नव्हे, तर पति हा पुल्लिंगी शब्द मालक या अर्थी स्त्रीला वैदिककालीं लागत असे व चमत्कार ह्यणून तो पाणिनीनें गृहपतिः स्त्री असा नमूद केला आहे. चमत्काराचें कारण पाणिनीला माहित नव्हतें. पूर्ववैदिककालीन एक समाज बोलण्यांत व भाषेत लिंगभेद करीत नसे, स्त्रीशब्दांना व पुंशब्दांना एकच प्रत्यय लावीत असे. ह्या लिंगविहीन भाषेचा अवशेष गृहपतिः, मनुः, इत्यादि रूपांच्या आकारानें भाषेत राहिलेला पाणिनीनें दाखल केला आहे.

१८ पत्, कर्तृ, कर्तृ, मनु या पूर्ववैदिक य् स्वरान्त शब्दांच्या जोडीला सख् शब्द बसवावा लागतो. पाणिनी हा सख् शब्द सखि असा लिहितो. कर्तृ तील ऋ प्रमाणें सख तील य् स्वर आहे व हा य् स्वर ह् स्वराहून व य् व्यंजनाहून निराळा होता ह्याचें ज्ञान पाणिनीला नव्हतें. ऋ चें जसें आर् होतें तसें य् स्वराचें आय् होई हें हि त्याला माहित नव्हतें. मूळीं पूर्ववैदिकभाषेत ह्या पत् खालील स्वराचा उच्चार च इयजीतील eye भाय् शब्दांप्रमाणें हुबेहुब होत असे. वैदिकभाषेत स्वर बदलले आणि ह्या पत् खालील स्वराचा उच्चार ऐ सारखा होऊं लागला. एतत्संबंधानें " वृद्धि व गुण " हा निबंध पहावा. पत् व सख् या खुणांनीं दाखविलेला उच्चार वैदिकभाषेत उच्चारावयाचा व लिहावयाचा ह्यणजे पत्ताय् व सखाय् असा उच्चारावा व लिहावा लागे. त्याच प्रमाणें पूर्ववैदिकभाषेत कर्तृ खालील स्वराचा उच्चार अर् किंवा आर् होत असे. कर्तृ चा कर्तार् व मातृचा मातर् उच्चार सर्वनामस्थानीं कां होतो त्याचें बीज ऋ चे हे पूर्ववैदिक उच्चार होत. आर् व अर् चा उच्चार पाणिनीकालीं ऋ झाल्यामुळें व पूर्ववैदिक कर्तारौ व मातरौ हे द्विवचनाचे वगैरे उच्चार पाणिनीयभाषेत पूर्ववैदिकभाषेतून जसे चे तसे आल्यामुळें ऋ च आर् व अर् होतो व ह्या होण्याला वृद्धिकार्य किंवा गुणकार्य म्हणतात इत्यादि कारणें वैयाकरणांना देणें भाग पडलें. असो. सख् शब्द येणें प्रमाणें चालतोः—

- (१) सखाय् + स् = सखाय् = सखाअ = सखा
 (२) सखाय् + स् + स् = सखायौ
 (३) सखाय् + स् + स् + स् = सखायः
 (४) सखाय् + म् = सखायम् = सखायम् (उल्लङ्घन)
 (५) सखायौ + म् = सखायौ (मलोप)

बाकीचीं रूपें पति शब्दाप्रमाणें. पति शब्दाच्या प्रमाणें सर्वनामस्थानीं सखिः, सखी, सखयः, सखिं, सखी, अशीं रूपें सख् शब्दाचीं कां आलीं नाहींत याचें कारण इतकें च कीं, पत्न्यु शब्दाचा अपभ्रंश पति शब्द झाला तसा सख् शब्दाचा अपभ्रंश जो सखि शब्द त्याचीं सखिः चगैरे नवीं रूपें लोकांना गोड वाटलीं नाहींत. सख् शब्द सपूर्वक ख्या धातूपासून य् प्रत्यय लागून पूर्ववैदिकांनीं झालेला आहे. दिव् ला ऋ लागून जसा देव् तसा च् ख्याला य् लागून सख् कृदन्त बनलें. सख् ऋणजे अन्योन्य समागमांत सुखसंकथा करणारा. सजुष्प्रमाणें हा सख् शब्द आहे. सख्, सखाय्, सखि व सख्यु या चार शब्दांच्या रूपांची भेसळ पाणिनीय सखि शब्दाच्या रूपांत झालेली स्पष्ट दिसते. त्यापासून समाजसंबंधक अनुमान पूर्वीप्रमाणें बांधावयाचें. सखि शब्दापासून प्रथमैकवचनाचा सखा शब्द साधावयाला पाणिनीला फार प्रयास पडले. प्रथम अंत्य इ चा लोप, नंतर अन् आदेश. नंतर न् लोप व शेवटीं अ ला दीर्घत्व, इतकें सव्यापसव्य करावें लागलें. हा अनैतिहासिक प्रकार पाणिनीच्या सूत्रांत सडकून आहे.

१९ ऋ व य् या दोन स्वरान्त शब्द पूर्ववैदिकभाषांत होते. त्याप्रमाणें लृ या स्वरान्त शब्द हि असावेत. गम् व शक् हे अनुकरणात्मक शब्द समजतात. परंतु ऋच् सवर्ण्य पूर्ववैदिकभाषांत होत असावें. विशेषतः अडाणी व बाले यांच्यांत ऋ चा उच्चार लृ करीत असावे. कर्तृ चा उच्चार कल्लू असा होत असावा. हे लृकारान्त शब्द ऋकारान्त किंवा य्कारान्त शब्दाप्रमाणें चालत. तात्पर्य, य्,

ऋ व ल या स्वरान्त शब्द पूर्ववैदिकभाषांत होते. आकारान्त स्त्रीलिङ्गी शब्द मूळचे य् स्वरान्त होते, हे रमा शब्द चालविताना दिसून आले च आहे. व् स्वरान्त हि शब्द पूर्ववैदिकभाषेन असावे. ग्व् (ह्यणजे धेनु) हा शब्द मूळचा व्स्वरान्त असावा व तो

	१	२	३
१	गा	गावौ गवौ	गावः गवः
२	गावम् गवम्	" "	गावः गून्
३	ग्वा	ग्वभ्याम्	ग्वभिः
६	गुः	ग्वोः	गूनाम्

असा चालत असावा. पैकीं गूनाम् याचा अपभ्रंश गोनाम् हे रूप वेदांत येते.

२० स्त्री, धी इत्यादि शब्दांच्या स्त्रिया, धिया वगैरे रूपांत यकार येतो त्याचें कारण पूर्ववैदिककालीं ह्यो शब्दांचीं रूपे स्त्र्यी, ध्यी, अशी यकारामय होतीं हें होय. मूळ धातूंत यकार असल्यामुळे त्या पासूनच्या कृदन्तांत हि तो यकार सहज च आला.

ध्यी + आ = धि य् + आं = धिया

स्त्र्यी + आ = स्त्रि य् + आं = स्त्रिया

भ्रू + आ = भु व + आं = भुवा

※ पूर्ववैदिककालीं भू धातूचें मूळरूप भ्रू असें असावें.

अनुकरणानें इतर ईकारान्त इ. इ. इ. अर्वाचीन शब्दांच्या हि रूपांत यकार शिरला.

२१ अजन्त शब्दां पैकीं स्त्रीवाचक शब्दांचे भस्थानीय प्रत्यय पुंवाचक शब्दांच्या भस्थानीय प्रत्ययांहून कोठेकोठे भिन्न आहेत. त्यांचा तक्ता खालीं देतो. कोठेकोठे भस्थानीय प्रत्ययांमार्गे स्त्रीवाचक शब्दांचें अंग पुरुषवाचक शब्दांच्या अंगाहून निराळें असतें तें हि तक्त्यांत दा वितें.—

विभक्ति वचन	१ भा		२ इ उ		३ ई ऊ	४ ऋ	५ ए ऐ ओ औ
	पुं नित्यस्त्री प्रत्यय	रमा	नित्यपुंप्रत्यय	पुंस्त्रीप्रत्यय			
२ × ३	गोपा गोपः	रमा रमाः	हरि गुरु हरीन् गुरून्	मति धेनु मतीः धेनूः			
३ × १	स्या	स्या	स्या	स्या			
४ × १	स्ये	स्यै	स्ये	से, स्यै			
५ × १	स्यस्	स्यास्	स्येस् स्योस्	स्येस् स्योस्,			
६ × १	स्यस्	स्यास्	स्येस् स्योस्	स्येस् स्योस्, स्यास्			
७ × १	स्थि	स्याम्	स्यौ स्यौ	स्यौ, स्याम्			
	१	२	३	३×२			
विभक्ति वचन	३ ई ऊ		४ ऋ		५ ए ऐ ओ औ		
	नित्यपुंप्रत्यय	नित्यस्त्रीप्रत्यय	पुंस्त्रीप्रत्यय	पुं-स्त्रीशब्द	पुं-स्त्रीशब्द		
३ × १	वातप्रमी खलपू वातप्रमीन् खलपूः	नदी नदीः	धी भू धियः भुवः	पितृ मातृ पितृन् मातृः	से रै गो नौ ग्लौ	सयः रायः गाः नावः ग्लौ	
४ × १	स्या	स्या	स्या	स्या	स्या	स्या	
५ × १	स्ये	स्यै	स्ये, स्यै	स्ये	स्ये	स्ये	
६ × १	स्यस्	स्यास्	स्यस्, स्यास्	स्युस्	स्यस्	स्यस्	
६ × १	स्यस्	स्यास्	स्यस्, स्यास्	स्युस्	स्यस्	स्यस्	
७ × १	स्थि	स्याम्	स्थि, स्याम्	स्थि	स्थि	स्थि	
	१	२	१×२	१		१	

तख्यांतील पांचव्या कंसांत रै व गो हे शब्द स्त्रीलिंगी व पुल्लिंगी सारखे च चालतात ह्यगजे यांना स्त्रीलिंगी व पुल्लिंगी सारखे च प्रत्यय लागतात. याचा अर्थ असा कीं, विभक्तिप्रत्यया वरून लिंग दाखविण्याची युक्ति निघण्या पूर्वीचे हे रै व गो शब्द आहेत. गाः, गौः, गवा, या रूपां वरून बैल विवक्षित आहेत कीं गाई विवक्षित आहेत ते सांगतां

येत नाही, त्यांच्या पाठीमागे इमाः, एषः इत्यादि विशेषणें जेव्हां लागावीं तेव्हां स्त्री कीं पुरुष हें ज्ञान होतें हलन्त स्त्री किंवा पुं शब्दांना ज्या प्रमाणें सारखे च विभक्तिप्रत्यय लागतात त्याच प्रमाणें रै व गो त्या शब्दांना दोन्हीं लिंगीं एक च विभक्तिप्रत्यय लागतात. दुसऱ्या रीतीनें बोलावयाचें ह्मणजे रै व गो शब्द जेव्हां प्रचलित झाले तेव्हां पूर्ववैदिकसमाजांत लिंगदर्शक निराळे विभक्तिप्रत्यय नव्हते. गो हा शब्द प्रचारांत फार असल्यामुळे त्याचीं जुनाट रूपें जशीं चीं तशीं च पाणिनीपर्यंत पोहोचलीं. पांचव्या कंसांतील पुल्लिंगी ग्लौ शब्द व स्त्रीलिंगी नौ शब्द हे शब्द हि गो शब्दा इतकें च जुने असून यांना सारखे च विभक्तिप्रत्यय लागतात. अत्यन्त पुरातनकालीं आर्यभाषांत लिंगभेददर्शक विभक्तिप्रत्यय नव्हते हें उघड आहे. चवथ्या कंसांत पितृ व मातृ हे जुनाट शब्द आहेत, पितृ पुंवाचक आहे व मातृ स्त्रीवाचक आहे, असें वैदिककालीं मानीत व पाणिनीयकालीं मानीत. परंतु पूर्ववैदिककालच्या अत्यन्त जुनाट थरांत हे दोन्ही शब्द स्त्रीपुंभेदवाचक नव्हते, कारण ह्या दोन्ही शब्दांना एक च विभक्तिप्रत्यय, हे प्रत्यय अस्तित्वांत आल्यावर लागू लागले. पाणिनीय व छंदसभाषेत पितृ व मातृ यांच्या रूपांत एका स्थलीं मात्र भेद आहे. तें स्थल द्वितीयान्विवचन हें होय. पितृन् व मातृः अशीं भिन्न रूपें पाणिनी देतो. परंतु एके कालीं पितृन् व मातृन् अशीं सारखीं च रूपें होतीं याला ज्ञापक आहे. मातृ शब्दानें षष्ठीचें अनेकवचन मातृणाम् असें पाणिनीयभाषेत होतें. प्रथमेच्या अनेकवचनीं मातृ शब्दाचीं रूपें मातृः मातृन् असल्या शिवाय मातृणाम् हे रूप सिद्ध व्हावयाचें नाही अशी अपरिहार्यता असल्यामुळे, पितृन् प्रमाणें मातृन् असें द्वितीयानेकवचनीं रूप जुनाटकालीं होतें हें स्पष्ट आहे. तात्पर्य, जुनाटकालीं पितृ व मातृ या शब्दांना एक च प्रत्यय लागत. पुढें कालान्तरानें वैदिकभाषा अस्तित्वांत येत असतांना, विभक्तिप्रत्ययांनीं भेद दर्शविण्या कडे लक्ष जाऊं लागलें व पितृन् रूपापासून मातृः रूप विभेदं लागलें. मातृः रूपांच्या अंतीं जो विसर्जनीय आहे तो जात्या स्त्रीप्रत्यय नाही. तो प्रत्यय स्त्रीशब्दांना जसा लागतो तसा च पुंशब्दांना हि लागतो. तेव्हां

मातृशब्दाचें द्वितीयानेकवचन मातृः करून लिंगभेद दाखविण्याचा हेतू नव्हता हें स्पष्ट आहे, फक्त भेद दाखविण्याची बुद्धि होती. रै, गो, यो, ग्लौ, नौ इत्यादि शब्दांच्या द्वितीयानेकवचनी ही भेदबुद्धि मुळीं च नव्हती. ह्या ऋकारान्त पितृमातृशब्दांच्या द्वितीयानेकवचनांत च प्रथमतः ती अनुभवास येते. कालान्तरानें ही भेदबुद्धि इतकी एक-पक्षी झाली कीं, पाणिनीकालीं स्त्रीलिंगी शब्द ह्यटला कीं त्याचें द्वितीया-नेकवचन नन्त कधीं च नसावयाचें, सदा विसर्जनीयान्त असावयाचें. बाकीं न् चा किंवा विसर्जनीयाचा लिंगाशीं कांहीं एक संबंध नाहीं हें रूप-साधनिकेवरून सहज लक्षांत येण्यासारखें आहे पितृ व मातृ या ऋकारान्त शब्दांच्या एका रूपांत फक्त भेदबुद्धीचा आभास मात्र झाला. खरी लिंगभेदबुद्धि आकारान्त, इकारान्त, उकारान्त, ईकारान्त व ऊका-रान्त शब्दांच्या चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी व सप्तमी यांच्या एकवचनी प्रत्ययांत स्पष्ट दिसूं लागते. तक्त्यांतील रमा व गोपा, किंवा हरि व नदी, किंवा नदी व वातप्रमी यांचे भस्थानीय प्रत्यय पहा ह्यणजे स्त्रीलिंगी व पुल्लिंगी भिन्न प्रत्यय संस्कृतांत निर्माण झाल्याचा वास येऊं लागतो, आणि ही भिन्नता कोणत्या रस्त्यानें आली तें मति व धेनु आणि धी व भू या शब्दांच्या भस्थानीय प्रत्ययांवरून कळतें. तक्त्यावरून दिसेल कीं, नदी व रमा नित्यस्त्रीप्रत्ययग्राही आहेत आणि हरिगुरु व वात-प्रमीखलपू नित्यपुं प्रत्ययग्राही आहेत. ह्या नित्यस्त्री व नित्यपुं शब्दांच्या मध्यें स्त्रीप्रत्यय व पुं प्रत्यय असे दोन्ही प्रत्यय घेणाऱ्या मतिधेनु व धीभू या जोड्या आहेत. मति शब्द एकदां पुल्लिंगी हरि शब्दा प्रमाणें चालतो आणि एकदां स्त्रीलिंगी नदी शब्दा प्रमाणें चालतो. या दुहेरी वागणु-केचा अर्थ काय ? अर्थ असा कीं, पूर्ववैदिकसमाजांत एक समाज मति शब्द पुल्लिंगी मानी आणि दुसरा समाज स्त्रीलिंगी मानी. दोन्ही समाज एकवटल्यावर कोणी पुल्लिंगीं रूपें योजित व कोणी स्त्रीलिंगीं रूपें योजित. अश्या स्थितींत वैदिकभाषा उत्पन्न झाली आणि ती भाषा बोलणाऱ्या वैयाकरणांना दोन दोन रूपें वापरण्यांत असलेलीं जीं साक्षात् आढळलीं तीं त्यांनीं प्रामाणिकपणें नमूद करून ठेविलीं. जुनाटभाषेच्या पहिल्या थरांत लिंगभेद नव्हता व लिंगभेददर्शकप्रत्यय हि नव्हते. पुढें व्यक्ति स्त्री आहे कीं पुरुष आहे हें यद्यपि कळूं लागलें तत्रापि हा भेद

प्रत्ययांनीं दाखविण्याची युक्ति सुचली नव्हती. नंतर स्वतंत्र पुंप्रत्यय व स्त्रीप्रत्यय निर्माण झाले. तेव्हां कोणता शब्द पुं व कोणता स्त्री मानावा या संबधानें निरनिराळ्या समाजांचीं निरनिराळीं मते पडून एक च शब्द एका समाजांत पुल्लिंगी तर दुसऱ्या समाजांत स्त्रीलिंगी मानला गेला. नंतर ह्या दोन समाजांचा मिलाफ झाला. मिलाफ झाल्यावर दोन्ही रूपे शिष्ट ह्यगजे थडा न होतां वापरलीं जाणारीं रूपे समजलीं गेलीं. ह्या दुहेरी स्वभावाचा अवशेष हे दुतोंडी शब्द होत. हीं दुतोंडीं रूपे पाणिनीच्याकालीं प्रचलित होतीं. दुतोंडी शब्दां पैकीं इकारान्त व उकारान्त शब्दांचा कल इकारान्त व उकारान्त पुल्लिंगी शब्दाकडे फार झुकतो व ईकारान्त व ऊकारान्त शब्दांचा कल ईकारान्त व उकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांकडे फार झुकतो. मति व धेनु यांच्या पंचवीस रूपां पैकीं एकोणीस रूपे हरि व गुरु शब्दांच्या रूपांसारखीं आहेत, चार रूपे नदी शब्दाच्या रूपासारखीं विकल्पानें आहेत व दोन रूपे नदी शब्दासारखीं नित्यत्वानें आहेत. धी व भू यांच्या सव्वीस रूपां पैकीं फक्त चार रूपे पुल्लिंगीप्रत्यय विकल्पानें घेतात, एकवीस रूपांचा कल नदी व वधू शब्दांच्या रूपाकडे नित्यत्वानें आहे व एक रूप हलन्त शब्दांच्या रूपाचें अनुकरण करते. मति व धेनु हे शब्द ध्या किंवा धी व भू हे शब्द ध्या, ह्यांच्या रूपां पैकीं चार स्थानचीं रूपे विकल्पानें स्त्रीलिंगी किंवा पुल्लिंगी होतात. तीं स्थाने ह्यगजे चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी व सप्तमी, या चार विभक्त्यांचीं एकवचनस्थाने. ह्यगजे हा विकल्पाचा चमत्कार भस्थानांत घडतो, सर्वनामस्थानच्या पांच रूपांत किंवा पदस्थानच्या सात रूपांत घडत नाहीं. भस्थानीं च तेवढीं वैकल्पिक रूपे कां यात्रीत ? या प्रश्नाचें उत्तर असें. पूर्ववैदिक तीन भाषांचा मिलाफ होऊन वैदिकभाषा निर्माण झाली हें वारंवार आपण पहात आलों च आहों. पैकीं भस्थानीय रूपे ज्या पूर्ववैदिकभाषेतून घेतलीं त्या पूर्ववैदिकभाषेत प्रथम पुल्लिंग व स्त्रीलिंग यांच्या प्रत्ययांत भेद उत्पन्न झाला व तो भेद वैदिकभाषेत शिरला. तक्ता देतो ह्या धरून स्पष्टता जास्त खुलास होईल:—

	पुं	स्त्री
४ × १	स्ये	स्यै
५ × १	} स्यस् स्येस् स्योस्	स्यास्
६ × १		
	} स्थि	स्याम्
७ × १		
	} स्यौ	

स्ये हा प्रत्यय पुल्लिङ्गी कां मानिला गेला व स्यै हा प्रत्यय स्त्रीलिङ्गी कां मानिला गेला, तसें च स्यस् व स्थि पुल्लिङ्गी कां आणि स्यास् व स्याम् स्त्रीलिङ्गी कां, एतत्संबंधक विवेचन पुढें यथास्थलीं होणार असल्यामुळे, हा प्रश्न एथें एवढा च सोडून देतो.

२२ आतां विवेचनार्थ अजन्त व हलन्त नपुंसकलिङ्गी शब्द घेऊं.

हलन्त शब्दां पैकीं स्त्रीवाचक शब्दांना व पुंवाचक शब्दांना एक च प्रत्यय लागतात म्हणजे हलन्त शब्दांत प्रत्ययदृष्ट्या पुंस्त्री हा भेद नाही. गो, रै, मातृपितृ इत्यादि अजन्त शब्दांत हि प्रत्ययदृष्ट्या लिंगभेद नाही. अजन्तशब्दांत प्रत्ययदृष्ट्या लिंगभेद मागाहून शिरला. तात्पर्य, अत्यन्त प्राचीन अश्या पूर्ववैदिकभाषांत स्त्रीपुं असा लिंगभेद नव्हता. त्या काळीं लिंगे फक्त दोन होतीं, एक पुल्लिङ्ग व दुसरें नपुंसकलिङ्ग. नपुंसक या शब्दावरून हें अनुमान दृढ होतें. पुं व नपुं असे दोन विभाग अत्यन्त प्राचीन आर्यसमाजांत मानिले जात. अत्यन्त प्राचीन काळीं स्त्रीलिङ्ग हा विभाग जर माहीत असता, तर नपुंसक विभागांत स्त्रीशब्दांचा समावेश करावा लागता. परंतु तसा समावेश झाल्याचा पुरावा बिलकुल नाही. ह्या वरून दृढ अनुमान होतें कीं, प्राचीन पूर्ववैदिकभाषांत पुल्लिङ्ग व नपुंसकलिङ्ग अशीं दोन लिंगे शब्दांचीं मानित असत. पुढें स्त्रीलिङ्गाची कल्पना प्रचलित झाल्यावर पूर्वीचा नपुंसकलिङ्ग हा रूढ शब्द स्त्रीवाचक हि नव्हे व पुरुषवाचक हि नव्हे अश्या शब्दांना केवळ संज्ञा ळगून लाविला जाऊं लागला. नपुंसक ह्या शब्दाऐवजीं, खरें पहातां, अस्त्रीपुंसक किंवा नस्त्रीपुंसक

असा पारिभाषिक शब्द बनवावयास हवा होता. परंतु, सार्वत्रिकसम-
यानें वैयाकरणांनीं तो मानिला नाही. एवढें मात्र निश्चित कीं, प्राचीन
पूर्ववैदिकभाषेंत पुल्लिंग व नपुंसकलिंग अशीं फक्त दोन लिंगें मानीत.
पैकीं पुल्लिंगाचें व तदनुषंगानें स्त्रीलिंगाचें प्रत्यय एथपर्यंत विवेचिले.
आतां नपुंसकलिंगाच्या प्रत्ययांचें पृथक्करण करूं. पृथक्करणार्थ, कांहीं
निवडक शब्दांचीं रूपें उद्धरितोः—

१	२	३
१ मनस्	मनसी	मनांसि
२ प्राक्	प्राची	प्रांची
३ महत्	महनी	महांति
४ ब्रह्म	ब्रह्मणी	ब्रह्माणि
५ वारि	वारिणी	वारीणि
६ गुरु	गुरुणी	गुरुणि
७ कर्तृ	कर्तृणी	कर्तृणि
८ दंडि	दंडिनी	दंडीनि
९ कमलं	कमले	कमलानि
१० कमल्	कमली	कमलि
११ ददत्	ददती	ददति, ददन्ति
१२ तस्थिवत्	तस्थुषी	तस्थिवांसि

नपुंसक शब्द हलन्त किंवा अजन्त असतात. अजन्त नपुंसक
शब्द सर्व ऋस्वान्त असतात. प्रथमेचीं व द्वितीयेचीं रूपें सारखीं
असतात. आणि तृतीये पासून चीं पुढलीं सर्व रूपें पुल्लिंगी शब्दांच्या
प्रमाणें असतात, कोडे हि स्त्रीलिंगी शब्दांच्या प्रमाणें नसतात. तृतीये
पासून पुढें नपुंसकलिंगी शब्दांना ज्या अर्थीं पुल्लिंगी प्रत्यय लागतात
त्या अर्थीं पुल्लिंगी शब्द व नपुंसकलिंगी शब्द यांच्यांत तृतीयाविभक्ति-
पासून पुढें कांहीं च अंतर नाही हें उघड झालें. पुल्लिंगी शब्द व
नपुंसकलिंगी शब्द यांच्यांत अंतर काय तें प्रथमा व द्वितीया या दोन
विभक्त्यांच्या रूपांत आहे. आतां नपुंसकलिंगाचीं प्रथमेचीं व द्विती-
येचीं रूपें ज्या अर्थीं एक च आहेत, त्या अर्थीं नपुंसकलिंगी शब्दांना

एक च विभक्ति आहे, असें विधान करणें ओघांस येतें. आणि ज्या शब्दांना मुळीं एक च विभक्ति आहे त्यांना विभक्ति मुदलांतच नाहीं झटले तरी झालेल. मनस्, मनसी, मनांसि अशीं जीं तीन रूपें मनस् शब्दाचीं होतात तीं कर्ता, कर्म, अधिकरण, संप्रदान, वगैरे संबंध दाखवीत नाहीत. तीं फक्त एक दोन व तीन ह्या संख्या दाखवितात किंवा दाखवीत असें भूतकालीन क्रियापद योजिणें जास्त प्रशस्त. कारण, सध्यां आपण ज्या प्रत्यया संबंधानें विवेचन करण्याचा यत्न करणार आहों ते प्रत्यय ज्या पूर्ववैदिकभाषेत होते ती भाषा पूर्ववैदिकभाषां पैकीं अत्यन्त जुनाटांतली जुनाट होती. त्या जुनाटांतल्या जुनाट भाषेत फक्त वचनप्रत्यय होते, विभक्तिप्रत्यय नव्हते. अद्या त्या जुनाटभाषा बोलणाऱ्या समाजाचा विभक्तिप्रत्यय ज्याच्या भाषेत निर्माण झाले होते अद्या पूर्ववैदिकसमाजाशीं मिलाफ झाला. हा विभक्तिप्रत्यय योजिणारा समाज फक्त पुल्लिंगी बोले. आणि विभक्तिप्रत्यय न योजिणारा समाज फक्त नपुंसकलिंगी बोले. याचा अर्थ असा कीं ह्या दोन्ही समाजांत अद्याप लिंगभेद दाखविण्या इतकी प्रगति झाली नव्हती. आपल्या अर्वाचीन प्राणिनीय व वैदिक भाषेच्या दृष्टीनें एक समाज पुल्लिंगी बोले व दुसरा समाज नपुंसकलिंगी बोले असें आपण म्हणतो, याचें कारण एवढेंच कीं एका समाजाच्या शब्दरूपांना वेदकालीन वैयाकरणांनीं पुल्लिंगी रूपें म्हटले व दुसऱ्या समाजाच्या शब्दरूपांना नपुंसकलिंगी म्हटले. एका अत्यन्त प्राचीन चमत्काराचें अर्वाचीन भाषेनें आपण नामकरण करतो ह्या पत्तीकडे या बोलण्यांत जास्त मतलब नाही. असो. फक्त वचनप्रत्यय ज्यांच्या भाषेत निर्माण झाले त्यांची गांठ वचनप्रत्ययां शिवाय आणीक विभक्तिप्रत्यय ज्यांच्या भाषेत निर्माण झाले, परंतु लिंगभेद ज्यांच्या भाषेत अद्याप निर्माण झाला नव्हता, अशा समाजाशीं पडून, एक संमिश्र भाषा निर्माण झाली. या संमिश्र भाषेत दोन प्रकारचे वचनांचे प्रत्यय ज्यांना लागतात असे दोन प्रकारचे शब्द मिसळले. आणि ही मिसळ होत असतांना पुल्लिंगी शब्द व नपुंसकलिंगी शब्द असा भेद शब्दप्रांतांत शब्दांचा विचार करणारांना दिसूं लागला. अत्यन्त जुनाटांतल्या जुनाट समाजांत भाषेचा व शब्दांचा विचार करणारे लोक होते असें

जें विधान वरील वाक्यांत केलें आहे त्या संबंधानें आचंबा वाटण्याचें कारण नाही. आपण जे शब्द बोलतो त्या शब्दांचा विचार करण्याची संवय अत्यन्य रानटी मनुष्यांत हि आढळून येते आणि शब्दां वरती कोट्या लढविलेल्या आढळांत येतात. विभक्तिवाले व केवळवचनवाले असे जे दोन समाज एकवटले त्या एकीभूत समाजांत वचनवाल्यांच्या मनस्, मनसी व मनांसि या तीन रूपांना विभक्तिवाल्यांनीं प्रथमा हें नांव दिलें आणि नंतर मनस् हा शब्द आपल्या धर्तीनें चालवून त्याच्या आठी विभक्त्या साधून घेतल्या. एका गोधडीचें ठिगळ दुसऱ्या गोधडीला लाविलें. विभक्तिवाल्यांच्या शब्दरूपांचें २१ कलमापर्यंत जें पृथक्करण केलें त्या वरून असें दिसून आलें कीं प्रथमेच्या एकवचन, द्विवचन व त्रिवचन ह्यांच्या वर बाकीच्या विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचीं कलमें केलेलीं आहेत. तो प्रकार नपुंसकलिंगी शब्दांच्या बाबतींत झालेला दिसत नाही. उदाहरणार्थ,

मनस्

मनसी

मनांसि

ह्या तीन रूपांच्या खोडांवर तृतीयादि विभक्त्यांच्या प्रत्ययांचीं कलमें केलेलीं आहेत कीं काय तें पहा. मनोभ्याम् हें द्विवचनीं रूप मनसी + भ्याम् या पासून साधलेलें नाही, मनस् + भ्याम् या पासून साधलेलें आहे. मनोभ्यः हें अनेकवचनी रूप मनांसि + भ्यस् या पासून साधलेलें नाही, मनस् + भ्यस् या पासून साधिलेले आहे. तात्पर्य, मूळ शब्द व नपुंसकलिंगी तृतीये पासूनच्या प्रत्ययांच्या पूर्वी अंग झगून संमिश्र वैदिकभाषेन धारलेला आहे. प्रथमेचा व तृतीयादि विभक्तींचा कांहीं एक संबंध नाही. हा असा विजोड कां झगून उत्पन्न झाला ? वचनवाल्यांचीं संख्यावाचक रूपें, त्यांवर प्रत्ययांचीं कलमें करण्याला, योग्य नाहींत असें संमिश्र समाजाला आढळून आलें. योग्य नसण्याचें कारण असें कीं ज्या कल्पनेनें वचनवाल्यांनीं आपलीं तीन रूपें रचिलीं ती कल्पना विभक्तिवाल्यांच्या प्रथमारचनेच्या कल्पनेहून स्वरूपतः भिन्न होती. विभक्तिवाले एकसंख्यादर्शक स् हा प्रत्यय एकवचन, द्विवचन व त्रिवचन दाखविण्या करितां अनुक्रमें एकदा, दोनदा व तीनदा लावीत व प्रथमेचीं तीन रूपें सिद्ध करीत. केवळवचनवाल्यांचा मार्ग याहून भिन्न होता. त्यांनीं आपलीं संख्या-

दर्शक वचनें निराळ्या कल्पने वर रचिलीं. त्यांच्या पाशीं त्यांच्या हि पूर्वीच्या भाषेतून वचनांचे तीन प्रत्यय आले होते. एकवचनाचा म् प्रत्यय व द्विवचनाचा इ प्रत्यय. म् चा अर्थ एक व इ चा अर्थ दोन. ह्या पूर्वीच्या भाषेत संख्या मोजण्याची मजल एके कारीं होन पर्यंत च गेली होती. तीन ही संख्या म् + इ या दोन संख्यांच्या मिळवणीनें ते दाखवीत. हे प्रत्यय शब्दाला लावून एकवचनाचा अन्त्य स्वर एक-मात्राक ऊर्फ ऱ्हस्व, द्विवचनाचा अन्त्य स्वर द्विमात्राक ऊर्फ दीर्घ व त्रिवचनाच्या प्रत्यया पूर्वील मूळ शब्दाची टि त्रिमात्राक ऊर्फ प्लुत उच्चारित. हा प्रकार ते कसा करीत त्याची साधनिका देतो. प्रथम उदाहरणार्थ अजन्त शब्द घेतों. नपुंसकलिंगी सर्व अजन्त शब्द त्या भाषेत नित्य, विकल्पानें नव्हे, अनुनासिक असत. ह्यणजे वारिँ, मधुँ, कर्तुँ, असे सानुनासिक उच्चार ती भाषा बोलणारे लोक करीत. प्रथम वारिँ शब्दाच्या रूपांची साधनिका देतोः—

(१) वारिँ + म् = वारिँ = (पाणिनीय) वारिँ किंवा वारिँ
 * अन्त्य स्वर अनुनासिक असल्यामुळें म् चा लोप.
 पाणिनीय भाषेत अन्त्य अप्रगृह्य स्वर विकल्पानें अनु-
 नासिक उच्चारित, सबब दोन रूपें. वारिँ तील ईँ एक-
 मात्राक ऊर्फ ऱ्हस्व उच्चारावयाची असे.

(२) वारिँ + इ = वारिँई = वारिणी
 * इ द्विमात्राक उच्चारित, सबब दीर्घ काढिली आहे.
 अनुनासिकाचा न् होई. र मुळें न् चा ण् झाला.

(३) वारिँ + म् + इ = (मूळ शब्दाची टि प्लुत) वारिँ ३ +
 म् + इ = (अनुनासिका मुळें म् लोप) वारिँ ३ + इ =
 (अनुनासिकाचा न् होऊन) वारी ३ णि.

मिळून वारिँ १, वारिणी २ व वारी ३ णि अशीं रूपें होत.

मधुँ १, मधुनी २, मधू ३ नि

कर्तुँ १, कर्तुणी २, कर्तू ३ णि

अशीं रूपे होतः - आतां अकारान्त नपुंसकलिङ्गी कमल शब्दाची साधनिका हेतोः—

(१) कमलं + म् = कमलम् = कमलम् १ (पाणिनीय)

✽ अन्त्य अ ऋस्व ऊर्फ एकमात्राक

(२) कमलं + इ = कमले २

✽ अन्त्य ए द्विमात्राक ऊर्फ दीर्घ

(३) कमलं + म् + इ = (मूळ शब्दाचा अन्त्य स्वर प्लुत)

कमलां ३ + म् + इ = (अनुनासिका स्तव म् लोप)

कमलां + इ = (अनुनासिकाचा न्) कमला ३ नि

आतां हलन्त नपुंसकलिङ्गी शब्द घेतों व त्याची साधनिका हेतोः—

(१) महत् + म् = (म् लोप) मह १ त्

✽ ह तील अ ऋस्व

(२) महत् + इ = महती २ (द्विमात्राकत्वा मुळें दीर्घ)

(३) महत् + म् + इ = (मूळ शब्दाची टि प्लुत) महौ ३

त् + म् + इ = (म् लोप) महौ ३ त् + इ = (अनु-

नासिकाचा न् होऊन) महान्त् + इ = महान्ति

✽ हलन्त शब्दांच्या ऋस्व किंवा दीर्घ टि त्या भाषेत नित्य अनुनासिक असत, हे लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

प्राच् शब्दः—

(१) प्राच् + म् = प्राक् = प्राक् (पाणिनीय)

(२) प्राच् + इ = प्राची २ (द्विमात्राक) = प्राची (पाणिनीय)

(३) प्राच् + म् + इ = प्रां ३ च् + म् + इ = प्रां ३ च् +

इ = (अनुनासिकाचा अ होऊन) प्रा ३ ञ्चि = प्राञ्चि

(पाणिनीय)

कमल शब्दः—

(१) कमलं + म् = कम १ ल् (ल् मुळें अनुनासिक लोप)

(२) कमलं + इ = कमली २ (द्विमात्राक)

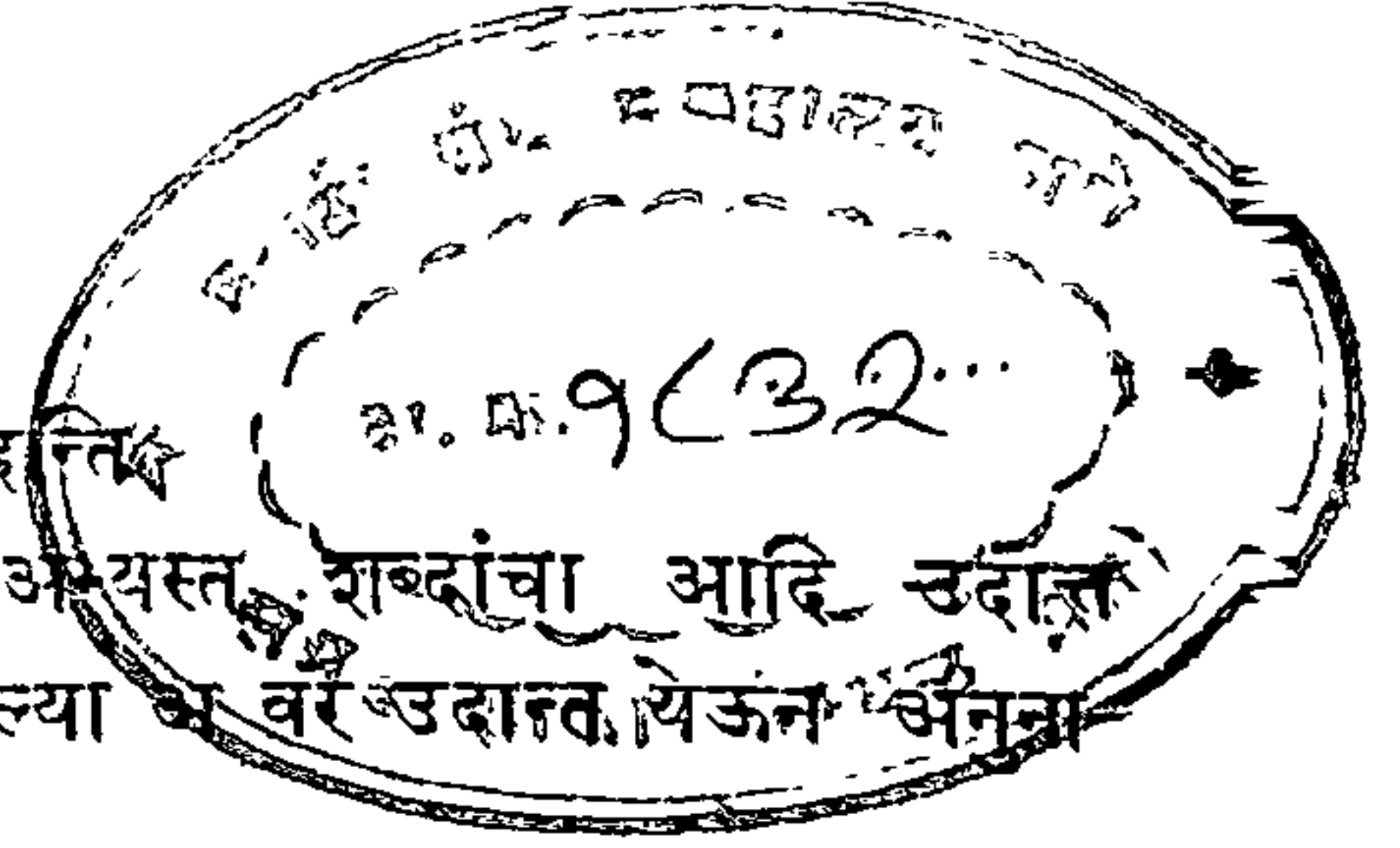
(३) कमलं + म् + इ = (ल् मुळें अनुनासिक लोप) कम ३

ल् + म् + इ = (म् लोप) कम ३ ल् + इ = कम ३

लि = कमलि (पाणिनीय)

ददत् शब्दः —

- (१) ददँत् + म् = ददत्
 (२) ददँत् + इ = ददती
 (३) ददँत् + म + इ = ददति
 ददँत् + म + इ = (अभ्यस्त शब्दांचा आदि उदात्त असतां) ददति (पहिल्या अक्षराचा लोप होतो)

पुल्लिंगी व तदन्तर्गत स्त्रीलिंगी शब्दांच्या रूपांच्या रचने हून नपुंसक-लिंगी शब्दांच्या रूपांची रचना ही अशी अगदी निराळ्या पाया वर झाली आहे. नपुंसकलिंगाचे म् व इ हे प्रत्यय एक व दोन ह्या संख्या अनुक्रमे दाखवितात ह्मणून सांगितले. ह्या म् ला व इ ला एक व दोन हे अर्थ आले कोठून ? म् हा प्रत्यय ह्म् (मी, स्वतः) या शब्दाचा अपभ्रंश आहे व इ हा प्रत्यय त्वि (तूं) या शब्दाचा अपभ्रंश आहे. रानटी आर्या पैकीं एक समाज एक ही संख्या स्वतः जो ह्म् ह्मणजे आपण त्यानें दाखवी व दोन ही संख्या आपल्या हून निराळा जो त्वि त्यानें दाखवी. म् व इ प्रत्ययांनीं वचनें दाखविणारा समाज कोंकण्यांच्या प्रमाणें किंवा फ्रेंचांच्या प्रमाणें किंवा डोंगरी भिल्लांच्या प्रमाणें आपली सर्व बोली नाकांतून अनुनासिक बोले. ह्या अनुनासिकप्रधान समाजाचा निरनुनासिक समाजाशीं जेव्हां मिलाफ झाला तेव्हां नाकांतून अनुनासिक उच्चार करणाऱ्या समाजाचे उच्चार पेडू ठरून त्यांच्या शब्दांची व प्रत्ययांची नेमणूक नपुंसकखात्यांत झाली, व केवळ पुल्लिंगी बोलणाऱ्या समाजाच्या बोलण्यांत पुं व नपुं अशी द्विलिंगी भाषा येऊ लागली. संस्कृत पाणिनीय व वैदिक भाषेत नपुंसकलिंगाच्या प्रवेशाची ही अशी हकीकत आहे.

२३ गेंगाण्यांच्या भाषेत फक्त वचनप्रत्यय असल्या मुळें व संप्रदान, अधिकरण, इत्यादि अर्थ दर्शविणारे विभक्तिप्रत्यय नसल्या मुळें, कोणत्या हि शब्दाचीं एकवचन, द्विवचन व त्रिवचन अशीं तीन रूपें असत. त्या रूपांनीं ते कर्ता व कर्म यांचा निर्देश करीत. सबब,

कर्त्रर्थी जेव्हां ह्या तीन रूपांचा उपयोग होई तेव्हां या तीन रूपांना निरनुनासिक समाजानें आपल्या बोलीच्या धर्ती वर प्रथमा विभक्ति हें नांव ठेविलें व कर्मार्थी जेव्हां या रूपांचा उपयोग होई तेव्हां ह्या रूपांना द्वितीया हें नांव ठेविलें. गंगाण्यांना बाकीच्या विभक्त्या नव्हत्या, सबब, मूळ शब्दाला तृतीयादि विभक्त्यांचे आपले प्रत्यय निरनुनासिक समाजानें लावून आपल्या आठ विभक्त्या प्रमाणें गंगाण्यांच्या हि शब्दांच्या आठ विभक्त्या सजवून व्यवहार चालता केला. यद्यपि गंगाण्यांची अशी हलाखी होती व किंचित् उपहासाचे ते विषय झालेले होते, तथापि गंगाण्यांनीं आपला गंगाणा स्वभाव तृतीयादि विभक्त्यांच्या प्रत्यया वर थापण्याला कमी केले नाहीं.

(३) मधुँ + स्या = मधुँ + ह्या = मधुँ + या = मधुँ + आ =
(अनुनासिकाचा न् होऊन) मधुना

ह्या तऱ्हेनें (१) मधुना, (२) मधुने, (३) मधुनः, (४) मधुनः, (५) मधुनि, (६) मधुनोः व (७) मधुनोः, हीं सात गंगाणीं रूपें निरनुनासिकांच्या प्रत्ययांच्या नाकाडा वर गंगाण्यांनीं काय-मची चिकटविलीं व आपण जगतीतला वर कोणी तरी आहोंत हें जगाला यावच्चंद्रदिवाकरौ जाहीर केले.

२४ नपुंसकशब्दांच्या रूपांची आम्हीं केलेल्या ह्या साधनिकेची आतां पाणिनीनें केलेल्या रूषसिद्धीशीं तुलना करूं. प्रत्येक विभक्तीचे तीन तीन मिळून सात विभक्त्यांचे सु, औ, जस् इत्यादि एक-वीस प्रत्यय पाणिनीनें मूळ ह्यणून निवडून काढिले, आणि नंतर जेथें जेथें हे प्रत्यय न लागतां दुसरे च प्रत्यय लागतात तेथें तेथें अमुक मूळ प्रत्ययाच्या स्थानीं अमुक नवीन प्रत्ययाचा आगम किंवा आदेश होतो, असें सांगण्याचा क्रम धरिला. पुलिंगी प्रथमेच्या एकवचनाचा स् प्रत्यय नपुंसकशब्दाच्या प्रथमैकवचनांत दिसत नाहीं, सबब स् स्थानीं अम् प्रत्यय येतो, असें सांगण्या करितां त्यानें एक नवीन सूत्र रचिलें. औ स्थानीं ई, जस् स्थानीं इ व न् आगम, शस् स्थानीं इ व न् आगम, टा स्थानीं न् आगम, डे स्थानीं विकल्पे न् आगम, इत्यादि शेंकडों ठिकाणीं शेंकडों आगम त्याला करतांना पाहून, पराकाष्टेची कींव

उत्पन्न होते. हे झाले प्रत्ययासंबंधाने. सर्वनामस्थान, भ व पद यांच्या बाबीत मूळ प्रातिपदिका पासून अंगे तयार करण्या करितां शेकडों ठिकाणीं नवीन नवीन सूत्रे रचवीं लागलीं आहेत. ह्या सूत्रांच्या जाळ्यांतून वाट काढतां काढतां नवशिक्या व जूनशिक्या अश्या दोन्ही विद्यार्थ्यांचे पंचप्राण कासावीस होतात, इतकेंच नव्हे तर ठणठणीत कोरडे होतात. देव शब्दाचीं देव, देवा, देवे हीं अंगे होतात किंवा तस्थिवस् शब्दांचीं तस्थिवत्, तस्थुष् व तस्थिवांस हीं अंगे होतात हे सूत्रां वरून विद्यार्थी जाणतो. परंतु आगम कां होतात, आदेश कां होतात, अंगे कां बदलतात, हे पाणिनी सांगत नसल्या मुळे, शास्त्राध्ययना पासून मतीला जी प्रगतिशीलता व जो जागतेपणा यावा तो येत नाही. याचें कारण, इतिहासदृष्टीचा पूर्ण अभाव. वैदिकभाषा ही देवांची भाषा असून ती अर्थात् अनादि आहे अशी पाणिनीची विचित्र समजूत होती यांत मोठेंसें नवल नाही. नवल दुसरें च आहे. वैदिकभाषे पासून संस्कृत भाषा निघाली या अर्थाचा एक शब्द किंवा एक ज्ञापक संबंध अष्टाव्यायीत एक हि नाही. वैदिकभाषेचा संस्कृतभाषा हा अपभ्रंश किंवा विपरिणाम आहे, ही सुद्धा कल्पना पाणिनीला शिथलेली नाही. शुद्ध प्रयोग विद्यार्थ्यांना कळावेत ह्याणून पाणिनीनें सूत्रे रचिलीं. तत्रापि वेदांत येणारे आर्ष प्रयोग व भाषेत येणारे लौकिक प्रयोग दोन्ही सारखे च शुद्ध आहेत असे तो मानी. छंदस प्रयोग विचित्र दिसला तर छंदसि बहुलं ह्याणून वेदांतील अशुद्ध नव्हत पण हेंगाद्या रूपां संबधाने पाणिनी तिरस्कार व उपहास न दाखवितां उलटा आदर दाखवितो. या इतिहासांधते मुळे, वेदांच्या पाठीमागे जग नव्हतें व काल नव्हता, इत्यादि प्रगतिविरोधक कल्पना समाजांत प्रचलित झाल्या आणि भावीकालासंबंधाने तुच्छता वाटूं लागली. पूर्ववैदिक अनेकभाषा, वैदिकभाषा पाणिनीयभाषा, प्राकृतभाषा व मराठीप्रभृति प्राकृतिक भाषा ही चढती वर्धमान श्रेढी आहे ही कल्पना यावयाची ती न येतां, ही उतरती क्षीयमान श्रेढी आहे अश्या विपरीत कल्पनेनें समाजाचें मन भारून व उदासीन होऊन गेलें. इतिहासदृष्टीच्या अभावा पासून समाजाचें केवढें घोर नुकसान होतें त्याचें पाणिनीय सूत्रे नामांकित उदाहरण आहे.

२५ अजन्त व हलन्त शब्दां नंतर सर्वनामांचा विचार ओघाने च येतो. खालील क्रमाने सर्वनामरूपांचे पृथक्करण करतो.

त्यत्, तद्, एतद्, इदम्, यत्, किम्, इ. इ.

अदस्

त्रि, चतुर्

अष्टन्

अस्मत्, युष्मत्

(१) पाणिनीय त्यद् शब्दः— पाणिनी त्यद् असे प्रातिपदिक देतो. परंतु त्य हे मूळ रूप समजणे प्रशस्ततर. त्य हे सर्वनाम पूर्ववैदिक समाजांत दोन तऱ्हेने उच्चारित. एक समाज स्य असा उच्चार करी व दुसरा समाज त्य असा उच्चार करी. तस्थिवस्-तस्थिवत् असा त चा स उच्चार आर्यभाषांत होतो व होत असे. हे त्य-स्य सर्वनाम देव शब्दा प्रमाणे चाले. इतके च कीं चतुर्थी, पंचमी, व सप्तमी यांच्या एकवचनीं स्य, स्यात्, स्य, स्थि, हे प्रत्यय न लागतां स्मै, स्मात्, व स्मिन् हे प्रत्यय लागत. पूर्ववैदिक भाषांत त्य-स्य असा चालेः—

पुल्लिग

	१	२	३
१	त्यः स्यः	त्यौ स्यौ	त्ये स्ये, त्याः स्याः न्याँः स्याँः
२	त्यं स्यं	" "	त्यान् स्यान्
३	त्येन स्येन	त्याभ्याम् स्याभ्याम्	त्यैः स्यैः
४	त्यस्मै स्यस्मै	"	त्येभ्यः स्येभ्यः
		"	
५	त्यस्मात् स्यस्मात्	"	" "
		"	
६	त्यस्य स्यस्य	त्ययोः स्ययोः	त्येषाम् स्येषाम्
७	त्यस्मिन् स्यस्मिन्	" "	त्येषु स्येषु

स्य उच्चार करणाच्या समाजाच्या भाषेतील प्रथमेचे एकवचन स्यः

वैदिकभाषेत येऊन बाकीचीं सर्व रूपें त्य उच्चार करणाऱ्यांच्या भाषे-
तील आलीं. सर्व साधनिका देव शब्दा प्रमाणें.

स्त्रीलिंग

१	१	२	३
१	स्या	त्ये	त्याः
२	त्याम्	त्ये	त्याः
३	त्वया	त्याभ्याम्	त्याभिः
४	त्यस्यै	"	त्याभ्यः

त्या व रमा यांच्या रूपांत भेद इतका च कीं स्यै, स्याः स्याम् या प्रत्ययां मार्गे रमा शब्दाचें रमा हें आकारान्त अंग असतें ष त्या शब्दाचें त्य हें अकारान्त अंग असतें. ह्यणजे त्या हा शब्द भाषित-पुंस्क धरला गेला. त्यास्यै न होतां त्यस्यै होते. याचें कारण असें कीं, स्यै वगैरे प्रत्यय च स्त्रीलिंगदर्शक असल्यामुळे त्या या अंगाला आ हा स्त्री प्रत्यय जोडला नाही. रमा, रामा, इत्यादि शब्द स्वतंत्र स्त्रीलिंगी गणल्या मुळे, त्यांच्या आकारान्त अंगाला स्यै वगैरे स्त्रीलिंगी प्रत्यय लागतात.

नपुंसकलिंग

१	२	३
१ व २	त्ये	त्यानि

बाकीं रूपें पुल्लिंगवत्

नपुंसकलिंगीं स्य सर्वनामाची स्यत् ही खूण एथें नाही. याचें कारण असें कीं स्य उच्चार करणाऱ्यांच्या समाजांत नपुंसकलिंग निर्माण झालें नव्हतें. त्यत्, त्ये, त्यानि या तीन रूपांत दोन भाषांतल्या रूपांचें मिश्रण आहे. केवळ नपुंसकलिंगी भाषा बोलणारा एक पूर्ववैदिक जुनाट समाज होता ह्यणून मार्गे सांगितलें. त्या समाजांत त्यत् हें सर्वनामरूप होतें व पुल्लिंगी भाषा बोलणाऱ्यांच्या समाजांत त्य हें प्राति-पदिक होतें. पहिला समाज त्यत् हें सर्वनाम असें चालवीः—

१	२	३
त्यत्	त्यती	त्यन्ति

आणि दुसरा समाज त्यं, त्ये, त्यानि अशी रूपावलि रची. दोहोंचें संमिश्रण होऊन

त्यत् त्ये त्यानि
हीं रूपें मिश्र जी वैदिकभाषा तींत आलीं.

त्य वगैरे सर्वनामांना स्मै, स्मात्, स्मिन् असे मकारमय प्रत्यय कोठून आले ? तर. पूर्ववैदिकभाषांत स्य व स्म आणि ष्य व ष्म असे वैकल्पिक उच्चार एका च अक्षराचे होत असत. याचें सर्वांच्या परि-
चयाचें उदाहरण म्हटलें ह्यणजे दुष्यंत व दुष्मंत या जोडीचें.

(२) पाणिनीय तद् शब्दः—

सः	तौ	ते
सा	ते	ताः
तत्	ते	तानि

साधनिका त्यद् प्रमाणे

(३) पाणिनीय एतद् शब्द ए + तद् असा सामासिक आहे. तद् म्हणजे तो आणि एतद् ह्यणजे हा तो. साधनिका त्यद् प्रमाणे. पूर्ववैदिक भाषेत एनद् असा दुसरा शब्द होता. एनद् व एतद् या दोन शब्दांच्या रूपांची भेसळ वैदिकभाषेत झाली आहे.

(४) पाणिनीय यद् शब्दः—

यः	यौ	ये
----	----	----

इत्यादि साधनिका त्यद् प्रमाणे.

(५) पाणिनीय किम् शब्दः— पुल्लिङ्गी पूर्ववैदिकभाषेत मूळ शब्द क, स्त्रीलिङ्गी का, नपुंसकलिङ्गी क, नपुंसकलिङ्गी भाषेत मूळशब्द किम्

	पुल्लिङ्ग	
कः	कौ	के
	स्त्रीलिङ्ग	
का	के	काः
	नपुंसकलिङ्ग	
किम्	किमी	किम्भि
कम्	के	कानि

नपुंसकलिङ्गीभाषेचें किम् हें रूप घेऊन

किम्	के	कानि
------	----	------

(६) पाणिनीय सर्व शब्द व्यद् प्रमाणे चालतो. नपुंसकलिङ्गी सर्वत् असे रूप नाही.

(७) पाणिनीय इदम् शब्दः— पूर्ववैदिकभाषांत इदम्, यनद् य अ अशीं तीन सर्वनामं इदमर्थक होतीं. ती अशीं चालतः—

इदम्

(१) इदम् + स् = इअम् (स् लोप) = यम् = (उच्चार-सौकर्यार्थ) अयम्

(२) इदम् + स् + स् = इअम् + अ + उ = (अलोप) इम् + अ + उ = इमउ = इमौ

यनद्

(य चा उच्चार अ व ए यांच्या मधील उच्चार सारखा असे. धड ए हि नसे व धड अ हि नसे. त्या दोन्ही मधला असे. वैदिककालीं कित्येकांनीं हा मधला उच्चार ए केला व कित्येकांनीं अ केला. मीं हा उच्चार श् या खुणेनें दर्शविला आहे.)

(ए उच्चार होई त्या वेळेस)

(१)	एनः	एनौ	एने
(२)	एनम्	"	एनान्
(३)	एनेन	एभ्याम्	एभिः

(अ उच्चार होई त्या वेळेस)

(१)	अनः	अनौ	अने
(२)	अनम्	"	अनान्
(३)	अनेन	आभ्याम्	आभिः

अ

(१)	अः	औ	ए
(२)	अम्	"	आन्
(३)	अया	आभ्याम्	एभिः
(४)	अस्मै	"	एभ्यः
(६)	अस्य	अयोः	एषाम्

त्या तिन्हीं सर्वनामांचें मिश्रण खालील पाणिनीय रूपें आहेतः—

(१)	अयम्	इमौ	इमे
(२)	इमम्	"	इमान्
(३)	अनेन-एनेन	आभ्याम्	एभिः
(४)	अस्मै	"	एभ्यः
(५)	अस्मात्	"	"
(६)	अस्य	अनयोः	एषाम्
(७)	अस्मिन्	"	एषु

पाणिनि हीं रूपें खालील आगम घालून सिद्ध करतोः— (१) इद स्थानीं अय, (२) इदम् स्थानीं इम, (३) इदम् स्थानीं अन व एन, (४) इदम् स्थानीं अ, (५) इदम् स्थानीं अने, (६) नाम् स्थानीं षाम् - साक्षात् निघात केल्या असतान् तरी कांहीं बिघडलें नसतें.

इदम् स्त्रीलिंग

त्यत् च्या स्त्रीलिंगाप्रमाणें साधनिका व इदम्, यद्, अ या तीन शब्दांच्या रूपांचें मिश्रण.

इदम् नपुंसकलिंग

(१)	(इदम् + म्)	इदम्	इदमी	इदस्मि
(२)		इमम्	इमे	इमानि
(३)		एनत्	एने	एनानि

या तीन सर्वनामांच्या रूपांचें मिश्रण.

८ पाणिनीय अदस् सर्वनाम.

तद् म्हणजे तें. अतद् म्हणजे तद् च्या हून अलीकडलें. अतद्, किंवा अतत् मधील पहिल्या त चा द होऊन व दुसऱ्या त् चा स् होऊन अदस् हा सामासिक शब्द झाला. पूर्ववैदिकभाषांत अदन् (अतत्) व अमु अशीं दोन सर्वनामें असत. त्यांच्या रूपांचें मिश्रण होऊन पाणिनीय रूपें झालीं आहेत.

अदस्

(१) अदत् + स् = अदत्स् = स् = अदत् + ह् = अदत् + उ = अदा + उ = अदौ अ + तद् = अतद् = अद अथवा (त स्थाने स असें पाणिनि सांगतो च).

अत् + स् = अत् + ह् = अत् + उ = असौ

✽ अ + उ, किंवा आ + उ यांचा संधि-पूर्ववैदिक-भाषांत औ होत असे.

✽ इतर रूपां तत् प्रमाणेः—

१	२	३
असौ	अतौ	अते
अतं	"	अतान्
	इ. इ. इ.	

अमु

१	२	३
अमुः	अमू	अमी (अमु+ह्=अम्बि=अमीं)
अमुम्	अमू	अमून् (अम्बि+आन्=अमून्)
	इ. इ. इ.	

त्या दोन सर्वनामरूपांचे भिन्न होऊन वैदिक व पाणिनीय रूपां वनलीं. पैकीं अदस् चे असौ हे एक च रूप पाणिनीयभाषेत राहिले, बाकीचीं सर्व रूपां अमु सर्वनामाचीं आहेत. तद्, इदम् शब्दांच्या स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी रूपांचा ज्या तऱ्हेने ऊह केला त्या च तऱ्हेने अदस्-अमु सर्वनामांच्या स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी रूपांचा ऊह करावा.

२६ यत्, तद्, एतत्, अतत् (अदस्) हे सर्व शब्द तत्कारणत आहेत असे पाणिनि म्हणतो. कारण समास वगैरेंत यत्, तत्-इ हीं रूपां मूळ प्रातिपदिकाचीं येतात, जसें तत्कारणं, यदिच्छा, इ. इ. अन्यत्, कतरत्, इतरत् इत्यादि नपुंसकलिंगीं प्रथमेच्या एकवचनाचीं रूपां यत्, तत्, इत्यादि सर्वनामांच्या रूपांसारखीं असलेलीं पाहून आणि समासांत अन्य, इतर, रूपां आलेलीं पाहून, पाणिनीया अदुतरादिभ्यः पंचभ्यः हे सूत्र रचावे लागले, म्हणजे नपुंसकलिंगीं प्रथमा व द्वितीया यांच्या एकवचनीं अन्य, इतर, इत्यादि शब्दांना अदु म्हणजे अद् आदेश होतो असे सांगावे लागले. हा पाणिनीय रस्ता झाला. ऐतिहासिक रस्ता या हून निराळा आहे. पूर्ववैदिक-

भाषांत अन्य व अन्यत्, इतर व इतरत्, त्व व त्वत्, त व तद् अशीं भिन्न सर्वनामप्रातिपदकें होतीं, असे ऐतिहासिक वृष्टीला विसर्ते. पैकीं संमिश्र जी वैदिकभाषा व पाणिनीय भाषा तींत त व तद् या जोडींतील तद् हें प्रातिपदिक व समासक्षम समजलें गेलें आणि अन्य, अन्यत् या जोडींतील अन्य हें प्रातिपदिक व समासक्षम समजलें गेलें.

२७ दोन या अर्थी पूर्ववैदिकभाषांत इम् (इंइ), इ, हा, व हि असे चार शब्द होते. पैकीं इं, हा व हि हे पाणिनीयभाषेत समासांत येतात आणि इ वर विभक्ति कार्य चालते, पाणिनि हि हा मूळ शब्द धरून व लोप आणि आगम करून त्याच्या पासून इम्, इ, हा हीं रूपे काढितो तें ठीक च आहे.

पूर्ववैदिकभाषेत त्रि, त्रयस् व त्रय असे तीन शब्द असून, शिवाय तिस्र ङ्गून चवथा शब्द असे. पैकीं तिस्र शब्द पाणिनीयकालीं फक्त स्त्रीलिंगी योजीत. पूर्ववैदिककालीं तिस्र तील ऋ अर्धमात्राक असे. ङ्गणजे ऋ तीन प्रकारचे असत, अर्धमात्राक ऋ, एकमात्राक ऋ व द्विमात्राक ऋ ऊर्फ दीर्घ ऋ. कानडींत किंघा इंपर्जांत ज्याप्रमाणें ए हा स्वर अर्धमात्राक व पूर्णमात्राक असतो त्याप्रमाणें पूर्ववैदिकभाषांत ऋ अर्धमात्राक व पूर्णमात्राक असे. हा अर्धमात्राक ऋ तिस्र, चतस्र व नृ या शब्दांत पाणिनीयकालीं एका ठिकाणीं राहिलेला आढळतो. तें ठिकाण ङ्गणजे षष्ठीचें अनेकवचन. षष्ठी अनेकवचनीं तिस्रणां, चतस्रणां व नृणां अशीं रूपे होतात, तिस्रणां, चतस्रणां अशीं दीर्घ ऋकारमय रूपे होत नाहीत, ङ्गणून पाणिनि सांगतो. नामि या सूत्रे करून देवानाम्, हरीणाम्, मातृणाम्, प्रमाणे तिस्रणाम्, चतस्रणाम् अशीं रूपे व्हावीत, परंतु पाणिनिकालीं तीं तशीं दीर्घ होत नसत. दीर्घ कां होत नसत त्याचें कारण, मात्र, पाणिनि सांगत नाही. दीर्घ न होण्याचें कारण तिस्र, चतस्र व नृ यांतील ऋ अर्धमात्राक असे व तो नाम् च्या पूर्वी अत्यन्त ऋस्व ऊर्फ अर्ध ऋस्व उच्चारिला जाई. ह्या अर्ध ऋस्वाचा दीर्घ झाला च तर तो एकमात्राक होई, द्विमात्राक होणें अशक्य होतें.

पूर्ववैदिकभाषेत चार या अर्थी चत्वर, चतुर् व चतस्र असे तीन शब्द असत. साधनिका ऋप्रमाणे.

१ चत्वार् चत्वारौ चत्वारः
चत्वाः

व
१ चतुर् चतुरौ चतुरः
२ चतुरम् " चतुरः

ह्या दोन रूपांची भेसळ होऊन पाणिनीय रूपे बनलीं.

नपुंसकलिंग

१ चत्वार् चत्वारी चत्वारि = चत्वारि

पूर्ववैदिकभाषांत षष् हा शब्द असा चाले:—

- १ षट्-इ, षण्
- २ षट्-इ, षण् (षष् + न्)
- ३ षड्भिः
- ४ षड्भ्यः
- ६ षण्णाम् (षण् + आम् ,)
- ७ षट्

* षण् + आम् येथे ष तील अ चे दीर्घत्व ण् ला द्वित्व करून साधिले आहे. ह्यणजे ठसक्याकरितां ण् द्वित्व उच्चारित व ष तील अ ला सहज च दीर्घत्व येई.

पूर्ववैदिकभाषांत अष्ट. अष्टा, अष्टौ असे तीन शब्द असत. त्यांच्या भेसळीने पाणिनीय रूपे साधलेली आहेत. त्यांचा ऊह यथापूर्व करावा.

२८ एथपर्यंत जीं सर्वनामें सांगितलीं त्यांच्या स्वभावा हून अत्यन्त विपरीत स्वभावाचीं दोन सर्वनामें आतां विवेचनार्थ व पृथक्करणार्थ घेतों. त्या सर्वनामांना पाणिनि (१) अस्मद् व (२) युष्मद् ह्यणतो. हे दोन शब्द कोणत्या हि हलन्त किंवा अजन्त शब्दाप्रमाणे चालत नाहीत. यांना प्रत्यय हि निराळे च लागतात. ह्यांचीं अंगे हि निराळ्या च तऱ्हेने सिद्ध होतात. असा सर्वतोपरी विपरीतपणा पाणिनीला ह्या दोन शब्दांच्या रूपसिद्धी संबंधाने भासला. ह्या दोन शब्दांनीं पाणिनीला फार छळले. ह्या दोन चिमकुल्या पण झाड शब्दां

करितां, एकंदर तेवीस स्वतंत्र सूत्रे पाणिनीस रचावीं लागलीं. (१) प्रत्ययादेशांचीं सूत्रे, (२) अंगादेशांचीं सूत्रे, (३) अंगान्त्यवर्गा-देशांचीं सूत्रे व (४) रूपद्वयांचीं सूत्रे, अशीं उठल्याबसल्या सूत्रे च सूत्रे काढण्याचे पाणिनीला फार श्रम पडले. एकवीस रूपांच्या सिद्धी करितां तेवीस स्वतंत्र सूत्रे रचावीं लागणें ह्यणजे शब्द पराकाष्ठेचे खट्याळ असले पाहिजेत यांत संशय नाही. खरोखर च, हे दोन शब्द सगळ्या वैदिक व पाणिनीय भाषेत अत्यन्त मासलेवाईक आहेत. पुढें ह्या शब्दांची जी रूपासिद्धी मी करून दाखविणार आहे त्या वरून हा मासलेवाईकपणा कोणत्या पेठचा आहे तें कळून येईल.

अस्मत् शब्द

सनास्रांत शब्दांचें जें रूप येतें तें प्रायः प्रातिपदिक समजण्याचा पाणिनीचा प्रघात असल्यामुळे (उदाहरणार्थ, अस्मत्प्रणीतग्रंथः), त्यानें मूळ शब्द अस्मद् असा मानिला असून, त्या वरून नाना आदेश करून अहम्, आत्राम्, वयम्, इत्यादि रूपे निष्पन्न केलीं आहेत. अस्मत् शब्दा पासून अहम् रूप तो एणंप्रमाणें काढितोः—

(१) अस्मद् + सु अशी स्थिति

प्रथमा एकवचनीं सु स्थानीं अम् आदेश होऊन,

(२) अस्मद् + अम् अशी स्थिति

पुढें सु असतां, अस्मद् शब्दांतील अस्म् स्थानीं अह आदेश होऊन,

(३) अह अद् + अम् अशी स्थिति

इकाराच्चा लोप होऊन,

(४) अह अ + अम् अशी स्थिति

पररूप होऊन,

(५) अह + अम् अशी स्थिति

पूर्वरूप एकादेश होऊन.

(६) अहम्

एणें प्रमाणें सहा बोळांतून वाट काढीत काढीत अहम् या विठो-
श्वाचें दर्शन पाणिनि घडवितो. इतका प्राणायाम न करितां, अस्मत्
चें प्रथमेचें एकवचन अहम् होतें, असें निपातन पाणिनीनें केले असतें

तरी कांहीं च विघडलें नसतें. बरें, इतके सहा फेरे घेऊन व अनेक गिरकांड्या खाऊन, अहम् चें कांहीं गणगोत कळतें झणावें तर तसा हि कांहीं लाभ नाही. फक्त, अस्मत् चें अहम् होतें. एवढें कळतें. तात्पर्य, अहम् चें गणगोत जाणावयाचें असल्यास, पाणिनीचा रस्ता कुचकामाचा उरतो. गणगोत जाणावयाचें असल्यास, पाणिनीच्या हून निराळा मार्ग स्वीकारिला पाहिजे. पूर्ववैदिककालीन भाषांत उत्तम पुरुषवाचक सर्वनामें दोन सांच्यांची असत. एक सर्वनाम ह् या सांच्याचें व दुसरें सर्वनाम ह् या सांच्याचें. ह् या सांच्याच्या सर्वनामाचा उच्चार ह्, हम्, अहम् असा वेळ पडेल त्या प्रमाणें तीन प्रकारचा असे व ह् या सांच्याच्या सर्वनामाचा हि उच्चार ह्, हन्, अहन् असा तीन प्रकारचा असे. पूर्ववैदिकलोक कंठ्य उच्चार फार करीत, त्या मुळें सध्यांचीं स्, क्, प्, म्, न्, इत्यादि सर्व व्यंजनें ते प्रायः महाप्राण घालून ह्, :क्, :प्, ह्, ह्, अशीं उच्चारित. तात्पर्य, वैदिककालीं जो उच्चार म् झाला तो उच्चार पूर्ववैदिककालीं ह् असे. उत्तम पुरुषवाचक सर्वनामां संबधानें लक्ष्यांत ठेवण्या सारखी ही पहिली बाब होय. लक्ष्यांत ठेवण्या सारखी दुसरी बाब झटली म्हणजे कित्येक पूर्ववैदिकभाषांत वचनप्रत्यय शब्दांच्या पूर्वी लागत व कित्येक पूर्ववैदिकभाषांत वचनप्रत्यय शब्दांच्या पुढें लागत. म्हणजे, पूर्ववैदिककालीं भाषा दोन प्रकारच्या असत, उपसर्गानें वचनरूपें बनविणाऱ्या भाषा व प्रत्ययानें वचनरूपें बनविणाऱ्या भाषा. वृष्टांता करितां मराठी व अरबी या भाषा घेऊं. मराठींत सबब या शब्दाचें अनेकवचन, शब्दाच्या पुढें ई प्रत्यय लागून व अन्त्य अ चा लोप होऊन, सबब + ई = सबब् + ई = सबबी असें हातें. आणि अरबींत सबब् ह्या शब्दाचें अनेकवचन, अ हा उपसर्ग शब्दाच्या मागे लागून व प्रथमस्वराचा लोप आणि द्वितीय स्वराची वृद्धि होऊन, अ + सबब् = अ + स् या. ब् = अरबाब् असें हातें. अर्थात् मराठी ही प्रत्ययी भाषा आहे व अरबी ही उपसर्गी भाषा आहे. हा च भेद

पूर्ववैदिकभाषांत होता. एक भाषा प्रत्ययी असे व दुसरी उपसर्गी असे. पैकीं ह्म् हे सर्वनाम ज्या भाषेत होते ती भाषा उपसर्गी असून, तींत हे सर्वनाम वचनप्रकरणीं एणें प्रमाणें चाले— स् या उपसर्गांनीं एक-वचन दाखवीत, स् + स् या उपसर्गांनीं द्विवचन दाखवीत, आणि स् + स् + स् या तीन उपसर्गांनीं त्रिवचन दाखवीत.

(१) स् + ह्म् = स् + अहम् = ह् + अहम् = हहम् = अहम् ,
हम्, ह्म्

(२) स् + स् + ह्म् = ह् + ह् + ह्म् = अ + उ + अहम् =
औ + अहम् = आव् + अहम् = आव् + अबम् =
आवाम्

✽ पूर्ववैदिकभाषांत स् चा ह्; ह् चा अ ह किंवा उ; अउ चा उंचार औ होत असे हे मार्गें सांगितले व आहे.

(३) स् + स् + स् + ह्म् = ह् + ह् + ह् + ह्म् = उ + अ +
अ + ह्म् = व् + अ + ह्म् = व + य + ह्म् = वयह्म् =
वयम्

एणें प्रमाणें उपसर्गी भाषेत

१

२

३

अहम्

आवाम्

वयम्

हीं तीन वचनांचीं तीन रूपें होत. ह्यांच्या रूप-सिद्धींत स् हा एक संख्यावाचक उपसर्ग मूळशब्दाच्या मार्गें लागत असल्या मुळें, तिन्हीं रूपें म्कारान्त दिसतात, देव शब्दाच्या रूपां प्रमाणें ह्कारान्त, औकारान्त किंवा अःकारान्त दिसत नाहीत. तिन्हीं म्कारान्त रूपें पाहून पाणिनि संकटांत पडला. वस्तुतः हलन्त शब्दांच्या शिरस्त्या प्रमाणें अस्मद् शब्दाचीं अस्मत्-द्, अस्मदौ, अस्मदः अशीं रूपें व्हावीत. परंतु तीं तशीं न होतां, लोकांच्या बालण्यांत व वेदभाषेत अहम्, आवाम् व वयम् अशीं तिन्हीं म्कारान्त रूपें पाहून पाणिनीला आदेशांचा आश्रय करून, अस्मत् पाहून हीं तिन्हीं रूपें हटाने काढावीं

लागलीं. उपसर्गी भाषा असतात व प्रत्ययी भाषा असतात ह्या बाबींचे स्वप्न हि पाणिनीला नव्हते. त्या मुळे प्रत्ययांना आदेश, अंगाला नाना आदेश व अंत्याला आदेश करून, कशी तरी अहम्, आवाम्, वयम् हीं रूपे पाणिनीने अस्मद् शब्दा पासून निर्माण केलीं. मूळशब्द अस्मद् नव्हे, ह् आहे, हें हि त्याला माहित नव्हते. समासांत अस्मद् रूप येते, सबब अस्मद् हे प्रातिपदिक त्याने स्वीकारिले. परंतु समासांत अस्मद् हे अनेकवचनीं येते. एकवचनीं येत नाही, हा जो ह्या अस्मद् शब्दाचा विशेष त्या कडे जितके लक्ष्य द्यावे तितके त्याने दिले नाही. समासांत एकवचनीं मद् हे रूप येते हे तो पहात होता. मग, मद् हे च प्रातिपदिक धरण्यास काय हरकत होती? किंवा मद् व अस्मद् हीं दोन्ही प्रातिपदिके धरण्यास कोणती अडचण होती? शिवाय, पाणिनीने असा विचार करावयाचा होता कीं, समासांत एकवचनीं मद् व अनेकवचनीं अस्मद् प्रातिपदिक येते, तसें द्विवचनाचे आवद्ध प्रातिपदिक कां ऋणून येत नाही? द्विवचनाला काय म्हणून गाळले? तसेच, अस्मद् हे प्रातिपदिक धरून त्या पासून अहम्, आवाम्, वयम्, मद् इत्यादि रूपे आदेश करून कशीं काढतां येतात, तशींच मद् हे प्रातिपदिक धरून त्या पासून अस्मद्, अहम्, इत्यादि रूपे हि आदेश करून काढतां येतील. तात्पर्य. मूळ शब्द काय आहे, त्याचीं रूपे वैदिकभाषेत कशीं आलीं, पूर्ववैदिकभाषांत मूळ शब्द कसा चाले, इत्यादि बाबींचे ज्ञान नसल्या मुळे, उत्तम पुरुषसर्वनामाच्या रूपसिद्धी संबंधाने पाणिनीची लंगडशाई पराकाष्ठेची झालेली आहे.

२९ पूर्ववैदिकभाषांत कंठ्य उच्चारार्चे प्राबल्य विशेष असे म्हणून वर सांगितले— त्या भाषांत कित्येक समाज कंठ्य :सचा उच्चार बहुतेक ह् सारखा करीत; आणि कित्येक समाज कंठ्य :स चा उच्चार बहुतेक वैदिक स सारखा करीत. पैकीं ह् उच्चार करणारे समाज प्रथमेचे अनेकवचन वयम् असे उच्चारित. स उच्चार करणारे जे समाज होते त्यांचे अनेकवचन एणें प्रमाणें साधे : —

$$(३) \quad \begin{array}{l} \text{स + स + स + ह्} = \text{ह् + स + स + ह्} = \text{अ +} \\ \text{स्म + ह्} = \text{अस्म} = \text{अस्मद्} . \text{अस्म, अस्माँ, अस्मे.} \end{array}$$

साधे, बने, करीत वगैरे क्रियापदें रूपां संबधानें योजिलेलीं पाहून, असा समज होण्याचा क्वचित् संभव आहे कीं पूर्ववैदिक सनटी समाज प्रकृति. उपसर्ग प्रत्यय वगैरे अवयव घेऊन त्या त्या रूपांची सिद्धि, वनावट, व कार्ये ज्ञानतः जाणूनबुजून करीत असावे. तर असा समज करून घेणें युक्त नव्हे. ते सनटी समाज भाषाविषयक सामाजिक स्फूर्तीनें रूपांचा उच्चार करीत, रूपांची सिद्धि करीत नसत. साधे, बने इत्यादि क्रियाशब्द आपण जे वर्तमानकालीन वैयाकरण व शाब्दिक योजतो ते रूपांचे पृथक्करण करणारे शास्त्रज्ञ या नात्यानें योजतो— असो. कंठ्यःस् चा ह् उच्चार करणाऱ्या व स् उच्चार करणाऱ्या अशा दोन्ही समाजांचीं वचनांचीं एकंदर रूपे अशीं : — —

१.	२.	३.
अहम्	आवाम्	वयम्
हम्	आवा	अस्मह्
ह म		अस्मा, अस्माँ
		अस्म
		अस्मे

✽ प्राकृतभाषांतील हम् हे वेदपूर्वकालीन हम् हे रूप आहे. प्राकृतांतील अहअम् हे रूप अहकम् (अकम्) या रूपाचा अपभ्रंश.

✽ प्राकृतांतील अह्मे हे रूप पूर्ववैदिक अस्मे चा अपभ्रंश.

हीं रूपे अत्यन्त प्राचीन अश्या पूर्ववैदिकसमाजाच्या भाषांत प्रचलित होती. त्या समाजांची गती वचनांचीं रूपे साधण्या पलीकडे गेली नव्हती. पुढें द्वितीयादि विभक्तिप्रत्यय लावण्याचा प्रघात पडून वैदिकभाषेन व वेदिकसमकालीन प्रांतिकभाषांत विभक्त्यांचीं रूपे इतर उच्चारांच्या रूपां प्रमाणें साधलीं गेलीं. त्या रूपांची साधनिका एणें प्रमाणें : — —

(४) ह् + म् = हम् = मम्, माम्, मा

✽ प्राकृतांत मम् हे रूप येतें.

(५) आवाम् + म् = आवाम्

(६) अस्माँ + म् = (अनुनासिकाचा न् होऊन) अस्मान्
 अस्माँ + म् = अस्मान् अस्मह् + म् = अस्मह् अस्मे +
 म् = अस्मे

(७) ह् + स्या = ह् + त्या = ह् + या = मया
 ह् + स्ये = ह् + ये = ह् + ये = मये

* प्राकृत ने, महं, मए हीं रूपे मया व मये ह्या रूपांचे
 अपभ्रंश आहेत.

(८) आवा + भ्याम् = आवाभ्याम्

(९) अस्मा + भिस् = अस्माभिः
 अस्मे + भिस् = अस्मेभिः

* प्राकृत अहोहिँ हँ रूप पूर्ववैदिक अस्मेभिः चा अपभ्रंश
 किंवा वास्तविकपणे भ् चा ह होऊन व स् चा ह
 होऊन अहोहिँ हँ रूप पूर्ववैदिक अस्मेभिः या रूपाचा
 समकालीन पर्याय आहे.

(१०) ह् + भ्य = म + ह्य = म + य = म + इ = म
 ह् + भ्यम् = मद्यम्, मभ्यम्

* भ्य = ह्य

(११) आवा + भ्याम् = आवाभ्याम्

(१२) अस्म } + भ्यम् = अस्मभ्यम्, अस्माभ्यम्, अस्मेभ्यम्
 अस्मा }
 अस्मे }

* भ्यस् च्या ऐवजीं भ्यम् प्रत्यय विशेष आहे.

(१३) ह् + भ्यत् = म् + अत् = मत्

* भ्य = ह्य = यँ = अ

* भ्य व भ्यत् प्रत्यय विशेष आहेत.

(१४) आवा + भ्याम् = आवाभ्याम्

(१५) अस्म + भ्यत् = अस्मत्

✽ भ्य = ह्य = य = अ

✽ अस्म या अनेकवचनाला भ्यत् हा प्रत्यय लागला आहे.
 ✽ प्राकृतांत अस्माहितो व अस्मासुतो अशीं पंचमीचीं रूपें येतात. एथें हितो व सुतो हे प्रत्यय आहेत. यांचें मूळ अभ्यन्तर् व स्वन्तर् हीं अव्ययें आहेत. अभ्यन्तर् ह्यणजे मधून व स्वन्तर् ह्यणजे मधून. अभ्यन्तः = (अलोप) भ्यन्तः = भितो = हितो ; स्वन्तः = सुतो; अश्या परंपरेनें हितो व सुतो हे प्राकृत प्रत्यय निघाले आहेत. मत्तो हे प्राकृत रूप मत्तः या तसिलान्त संस्कृत रूपाचा अपभ्रंश उघड आहे.

(१६) ह् + स्म = ह् ह् = मम. मम (अकच्) = ममक

ह् + स्य = म + य = म + इ = मे

ह् + स्य = मद्य

✽ स्य आणि स्म हीं एका च प्रत्ययाचीं दोन रूपें आहेत हें मागे दाखविलें व आहे.

✽ मे, मम, मह व मज्झ हीं रूपें मे. मम व मद्य यांचे अपभ्रंश आहेत, अथवा, वास्तविक म्हटले म्हणजे समकालीन पर्याय आहेत— प्राकृत सर्वनामरूपां संबंधीं अपभ्रंश हा शब्द प्रस्तुत विवेचनांत जेथे जेथे येईल तेथे तेथे त्याचा अर्थ अपरपर्याय असा समजावा.

(१७) आवा + स्योस् = आवायोः = (उच्चारसुखार्थ) आवयोः
 अस्माँ + स्याम् = अस्माँ + आम् = (अनुनासिकाचा न् होऊन) अस्मानाम्

(१८) अस्मह् (अकच्) = अस्माक

अस्माक + स्यम् = अस्माक + अम् = अस्माकम्

✽ मम ला अकच् प्रत्यय लागून ममक (मम एव) रूप होतें, त्या पासून तद्धित मामक, मामकीन. त्या प्रमा-

णेंच अस्मह् ला अकच् प्रत्यय लागून व ह् याचा उच्चार अ
च्या जवळजवळ असल्या मुळें स्वर समजून अस्मह्क असें
रूप होई व अस्मह्क या रूपांतिल ह् चा अ होऊन अस्माक
असें रूप होई. अस्माक पासून तद्धित आस्माक व आस्मा-
कीन. अस्माक ला स्यम् प्रत्यय लागून व अ चें पूर्वरूप
होऊन अस्माकम् .

✽ प्राकृतांत षष्ठीच्या अनेकवचनीं मज्झ, अह्ये, अह्य, अह्याणं
अशीं रूपें येतात, त्यांची साधनिका : —

अस्म + स्य = (अलोप ह् म् ह्य = मह्य = मज्झ

अस्म + स्य = अस्म् + ह्य = अस्म् + य = अस्म् +

अ + अस्म् = अह्य, अह्ये (य = इ)

अस्मानाम् = अह्याणं

(१९) ह् + स्थि = मयि, इयि

(२०) षष्ठीद्विवचनवत्

(२१) अस्मा + तु = अस्मास्तु

अस्मे + तु = अस्मेषु

हीं ह् या सर्वनामांचीं रूपें झालीं. ह् हें सर्वनाम ज्या समाजांत होतें

तो समाज प्रत्ययी भाषा बोलणारा असल्या मुळें त्याच्या ह् सर्व-

नामांचीं रूपें हलन्त सर्वनामांच्या रूपा प्रमाणें होत : —

(१) ह् + स् = ह्

✽ ह्, हँ, हन्, असा एकवचनाचा उच्चार असे. ह्

सर्वनामाची म ही जशी खूण तशी ह् सर्वनामाची न

ही खूण.

(२) ह् + स् + स् = ह् + अ + उ = हौ = नौ

(३) ह् + स् + स् + स् = ह् + अस् = हः = नः

हे सर्वनामं योजणाच्या समाजाची गती वचनप्रत्ययां प्रेक्षां जास्त लांब गेली नव्हती. त्याच्या भाषेत विभक्तिप्रत्यय अद्याप निर्माण झाले नव्हते. विभक्तिप्रत्ययांचे काम संप्रदान, करण, इत्याद्यर्थक स्वतंत्र शब्द लावून होत असे. त्या मुळे ह् सर्वनामवाल्यांचा व ह् सर्वनामवाल्यांचा जेव्हां मिलाफ होऊन एक समाज बनला तेव्हां नौ व नः हीं दोन रूपे द्वितीया, चतुर्थी व षष्ठी यांच्या द्विवचनीं व त्रिवचनीं विकल्पाने व गौणत्वाने योजिलीं जाऊं लागलीं. चतुर्थाच्या आवाभ्याम् च्या जोडीला ज्या अर्थी नौ हें रूप आहे त्या अर्थी तृतीया व पंचमी यांच्या द्विवचनाच्या जोडीला हि तें एके काळीं असावे हें स्पष्ट आहे. तसेंच द्वितीयेच्या द्विवचनाच्या जोडीला जर नौ आहे तर प्रथमेच्या द्विवचनाच्या जोडीला हि तें एके काळीं असावे. हा च प्रकार षष्ठी व सप्तमी यांच्या द्विवचनांचा. अनेकवचनीं सर्व विभक्त्यांत एके काळीं नः हें रूप असावे. नौ व नः यांची उत्पत्ति ही अशी आहे.

३० म-उच्चारंकित उत्तम पुरुषसर्वनाम व न-उच्चारंकित उत्तम पुरुषसर्वनाम अश्या या दोन्ही सर्वनामांच्या रूपांचे मिश्रण मिश्र वैदिकसमाजाच्या भाषेत होऊन पाणिनीने जीं वैदिक व स्वकालीन रूपे दिलीं तीं सुप्रसिद्ध असल्या मुळे एथें पुनः द्वेत नाही. म-सर्वनामवाले उपसर्ग लावून वचनरूपे तयार करीत व नसर्वनामवाले प्रत्यय लावून वचनरूपे तयार करीत. हे उपसर्ग लावणारे लोक कोण ? व प्रत्यय लावणारे लोक कोण ? नसर्वनाम झंदभाषेत हि येतें. तिसरा हि एक अभ्युपगम आहे. तो असा कीं वैदिक आर्यांच्या पूर्वजांत च शब्दांचीं रूपे उपसर्गाने हि साधण्याचा प्रघात असे. हा प्रघात क्रिया-पदांच्या रूपांत स्पष्ट दिसून येतो. लुङ्, लङ् व लृङ् यांत धातूंच्या मार्गे उपसर्ग लागून रूपे होतात. अ व अन् हे उपसर्ग शब्दांना हि पाठीमार्गे लागून अंतरं—अनंतरं, आत्मा—अनात्मा, पुत्रः—अपुत्रः, अशीं रूपे होतात. ब्रह्मणे वैदिक आर्यांच्या पूर्वजांत उपसर्गाने रूपे साधणारा एक समाज होता व प्रत्ययाने रूपे साधणारा दुसरा समाज होता. ह्या दोन समाजांचा मिलाफ होऊन वैदिकसमाज उत्पन्न झाला-

उपसर्गाने रूपे बनविणारा जो समाज होता तो आपली उत्तम पुरुष-
वाचकसर्वनामरूपे उपसर्ग लावून बनवीं आणि प्रत्ययाने रूपे बनविणारा
समाज उत्तम पुरुषसर्वनामरूपे प्रत्यय लावून बनवीं. पैकीं उपसर्ग-
वाल्यांची छाप प्रत्ययवाल्यां वर पराकाष्ठेची पडून उपसर्गवाल्यांची
प्रथमपुरुषसर्वनामांचीं रूपे संमिश्र समाजांत प्राधान्याने प्रचलित झालीं
व प्रत्ययवाल्यांचीं रूपे गौणत्वाने आर्धेनर्धे राहिलीं. ह्या तीन अभ्युप-
गमांतून हा शेवटला तिसरा अभ्युपगम सर्वांत विशेष माद्य वाटतो.
तत्रापि त्यांत हि एक गोम आहे. उपसर्गवाले तरी उपसर्गाने रूपे
तयार करण्याचा प्रघात कोठून शिकले व प्रत्ययवाले प्रत्ययाने रूपे
बनविण्याची कला कोठून शिकले ? मूळ, प्रत्येक समाजाने तो तो प्रघात
स्वतः स्वतंत्रपणे शोधून काढला. किंवा इतर आर्यानाथ समाजांच्या
अनुकरणाने सुरू केल्या ? इत्यादि प्रश्न ह्या हि अभ्युपगमा वर सुचतात.
परंतु, एकंदरीत हा तिसरा अभ्युपगम मला विशेष आदरणीय
वाटतो. कोणता हि अभ्युपगम स्वीकारा, एवढे निश्चित झंर-
भाषा प्रत्ययी भाषा आहे. वैदिकभाषा प्रत्ययी भाषा आहे हे अजन्त
व हलन्त शब्दांचीं वचनरूपे पहातां सहज कोणाच्या हि नजरेस येईल.
फक्त उत्तम पुरुषवाचकसर्वनामांचीं मकारीं रूपे तेवढीं उपसर्ग लावून
झालेलीं आहेत. तेव्हां हीं विपरीतधर्मी रूपे मूळचीं वैदिकलोकांच्या
साक्षात् पूर्वजांचीं नव्हत, दुसऱ्या कोण्या तरी लोकांचीं आहेत. वैदिक
लोकांच्या पूर्वजांचीं नौ व नः हीं दोन च रूपे राहिलीं आहेत, बाकी
सर्व एकवीस हि रूपे उपसर्गवाल्यांच्या भाषेतील आहेत. घरच्या
रूपांना इतके पराकाष्ठेचे गौणत्व येणे आणि परकीय रूपांची इतकी
बेसुमार व्याप्ति होणे व ती उत्तम पुरुषवाचक हरहमेष बोलण्यांत
येणाऱ्या सर्वनामांच्या रूपांत होणे म्हणजे प्रत्ययी लोकांवर उपसर्ग,
लोकांची छाप सर्वतोपरी बसणे, असा अर्थ होतो. वैदिक आर्यांच्या
पुरातन पूर्वजां वरती असली जबरदस्त छाप बसविणारे असे हे उप-
सर्गी भाषा बोलणारे लोक कोण ? आर्यांच्या शेजारचे उपसर्गी भाषा
बोलणारे लोक झटले म्हणजे पडून तेवढे दिसतात. पडूवी भाषेत
उपसर्ग लावून वचनांचीं रूपे बनतात. अत्यन्त पुरातनकालीं पडूवांच्या

पूर्वजांनीं वैदिक आर्यांच्या पूर्वजांना पादाक्रान्त करून आपली भाषा हि बोलावयास लाविलें असें म्हणावें लागतें. असें दिसतें कीं, वैदिक आर्यांच्या पैकीं एका टोळीची व पहूवांच्या पूर्वजांची गांठ पडून, तीं आर्यपूर्वज पहूवांचे अंकित दास झाले. या दास स्थितींत ते स्वभाषेला पारखे इतके झाले कीं, पूर्वीचें उत्तम पुरुषसर्वनाम हि त्यांच्या बोलण्यांतून गेलें, व जेत्यांचें सर्वनाम हरहमेष वापरण्यांत आलें. आर्यांचें हें दासत्व कालान्तरानें जाऊन त्यांची भरभराट झाली, तथापि उपसर्ग प्रथमपुरुषसर्वनाम जें भाषेंत एकदां शिरलें तें कायमचें च शिरलें. पुढें प्रत्ययी भाषा बोलणाऱ्या आर्यांची दुसरी एक टोळी या उपसर्ग भाषा बोलणाऱ्या आर्यांच्या टोळीला भेटली व ह्या दोघांचा मिलाफ झाला. तेव्हां पूर्वीचीं नौ, नः हीं प्रत्ययीं रूपे पुनः बोलण्यांत येऊं लागलीं. परंतु, ह्या जुन्या पूर्व रूपांचा उपयोग प्रमुखपणें न होतां गौणत्वानें होऊं लागला. वाक्याच्या प्रारंभीं नौ नः हीं रूपे योजीत नसत. शिवाय यांचा स्वर हि उदात्त नसे, अनुदात्त असे. अनुदात्त स्वर म्हणजे नीचैः, ऋस्व व अल्प असा आघात ऊर्फ निघात. नौ, नः हीं रूपे अशीं नमत्या स्वरांत ज्या अर्थी उच्चारित त्या अर्थी भाषेंत त्यांना प्रधान स्थान नसे हें उघड होतें. तात्पर्य, अहं, आवाम्, वयम्, हीं रूपे वैदिक भाषेंत पहूवांच्या भाषेंतून आलेलीं आहेत.

प्राचीनतम पहूव लोक वचनदर्शक स् हा शब्द योजीत, परंतु तो उपसर्ग म्हणून योजीत, प्रत्यय म्हणून योजीत नसत. म्हणजे प्राचीनतम पहूव हे आर्यभाषा च बोलत, परंतु शब्दांचीं रूपे प्रत्यय न लावितां उपसर्ग लावून बनवीत. किंवा दुसरा हि एक अभ्युपगम करतां येईल. पहूव लोक उपसर्ग भाषा बोलत. ती भाषा आर्यभाषा असेल किंवा अनार्य भाषा असेल. पहूवांनीं आर्यपूर्वजांना जिंकल्या वर, जिंकल्या आर्यांनीं पहूवांच्या चालीरीति व बोलण्याची घाटणी उचलली. त्या बरोबर च उपसर्गांनीं शब्दांचीं वचनरूपे करण्याची पहूवांची

घाटणी हि आर्यपूर्वजांनीं उचलली. आणि स् प्रत्ययाचा ते उपसर्ग सारखा उपयोग करू लागले. कीं अहम्, आवाम् व वयम् हीं उत्तम पुरुषाचीं रूपे बहुशः कोणत्या तरी उपसर्गा आर्यभाषेतून वैदिकभाषेत आलीं.

३१ आतां मध्यम पुरुषवाचकसर्वनाम जें पाणिनीय युष्मद् त्याचें पृथक्करण करूं. पाणिनीला जसें उत्तम पुरुषवाचक सर्वनामाचें खरें स्वरूप काय आहे तें कळलें नाहीं, तसें च त्याला मध्यम पुरुषवाचकसर्वनामाचें हि द्रढत कळलें नाहीं. वैदिकभाषेत त्व ह्यणून एक सर्वनाम आहे. ह्या त्व सर्वनामाचा अर्थ अन्य, भिन्न, निराळा, असा आहे. तसेंच, संस्कृतांत तु ह्यणून अव्यय आहे. हें तु अव्यय भेद किंवा पक्षान्तर दाखवितें. म्हणजे तु अव्ययाचा अर्थ भिन्न असा आहे. त्या प्रमाणें च वैदिकभाषेत त्वै ह्यणून अव्यय आहे. हें अव्यय विशेष किंवा वितर्क दाखवितें. ह्यणजे त्वै या सर्वनामाचा हि अर्थ भिन्न असा आहे. तद् (त सर्वनाम), तु, त्वै व त्व हे सर्व शब्द भिन्नतावाचक ऊर्फ भेदवाचक आहेत, व हे चारी शब्द एकाच पूर्ववैदिक मूळशब्दा पासून निघालेले आहेत. ह्या चार शब्दांच्या जोडीचा पांचवा पूर्ववैदिक शब्द द्वै हें अव्यय आहे. हें द्वै अव्यय त्वै प्रमाणें च विशेष किंवा वितर्क दाखवितें. ह्यणजे द्वै चा अर्थ भिन्न, निराळा, असा आहे. त्वै आणि द्वै हीं एका च शब्दाचीं दोन रूपे आहेत. द्वै शब्दाचा जोडीदार जसा त्वै शब्द तसा त्व सर्वनामाचा जोडीदार इ हा संख्यावाचक शब्द आहे. द्व चा अर्थ भिन्न, निराळा, दुसरा. ह्या इ संख्यावाचकशब्दाचे द्वि, द्वा, हे पर्याय आहेत. तात्पर्य, त्व, इ, द्वि, द्वा, द्वै, त्वै, त्व व तु हे आठ हि शब्द एकाच पूर्ववैदिक मूळशब्दा पासून निघालेले आहेत. पैकीं तु या शब्दाला उत्तम पुरुषवाचकसर्वनामाचीं रूपे जोडून मध्यम पुरुषवाचकसर्वनामाचीं रूपे वैदिकभाषेत बनतात. तु + ह्म् = तुह्म् या सर्वनामाचा अर्थ, तु ह्यणजे भिन्न, निराळा, दुसरा व ह्म् ह्यणजे मी मिळून दुसरा मी, असा आहे. आर्यांचे रानटी पूर्वज स्वतः ला मी-ह्यणत व स्वतः सारखी

जी दुसरी व्यक्ति तिला दुसरा मी, मी च पण माझ्याहून भिन्न मी, निराळा मी, असें ह्मणत. हा दुसरा मी ऊर्फ तुह्म शब्द एणें प्रमाणें चाले. ह्म सर्वनामाच्या रूपांना पाठीमागें तु हा शब्द जोडावयाचा, एवढेंच एथें कार्य आहे. तु चा सु, सु चा हु, हु चा उ, उ चा यु विकल्पानें होतो.

(१) तु + अहम् = त्वहम् = त्वम्
* प्राकृत तम्,

(२) तु + आवाम् = सु + आवाम् = हु + आवाम् = यु + आवाम् = युवावाम् = युवाम्, वाम्

* त चा स; स चा ह; ह चा य; आर्यभाषांत होतो

(३) तु + वयम् = सु + वयम् = हु + वयम् = यु + वयम् = युवयम् = यूयम्

तु + अस्मह् = युष्मह्

तु + अस्मा = युष्मा, युष्माँ

तु + अस्म = युष्म

तु + अस्मे = युष्मे, त्वस्मे

* प्राकृत तुष्मे व तुज्झे हीं रूपें त्वस्मे चे अपभ्रंश आहेत.

(४) तु + माम् = तुमाम्, त्वाम्

तु + ना = त्वा

* प्राकृत तुम्, तुमम् हीं रूपें त्वाम्, तुमाम् या रूपांचे अपभ्रंश आहेत

(५) तु + आवाम् = युवावाम् = युवाम्, वाम्

(६) तु + अस्मान् = युष्मान्

तु + अस्मह् = यु + अह्म = वह्म = वह् = वः

तु + अस्मे = त्वस्मे

* प्राकृत वो, तुष्मे व तुज्झे हीं रूपें वः व त्वस्मे या रूपांचे अपभ्रंश आहेत.

(७) तु + मया = त्वया

तु + मया = तुमया

तुं + मये = तुमये

✽ प्राकृत ते, तइ, तए, तुमए, तुमे, तुमाइ, दे, हीं रूपें त्वया, तुमया व तुमयै या रूपांचे अपभ्रंश आहेत.

(८) तु + आवाभ्याम् = युवाभ्याम्

तु + आवाम् = युवाम् = वाम्

(९) तु + अस्माभिः = युष्माभिः

तु + अस्मेभिः = त्वस्मेभिः

✽ प्राकृत तुझेहिं, तुज्झेहिं हीं रूपें त्वस्मेभिः चे अपभ्रंश आहेत.

(१०) तु + मे = त्वे = ते

तु + मभ्यम् = त्वभ्यम् = { तुभ्यम्
तुह्यम्

✽ मराठी चतुर्थी एकवचनाचीं मज व तुज हीं रूपें वैदिक व पूर्ववैदिक मद्यम् व तुह्यम् या रूपा पासून आलेलीं आहेत. माझें असें ठाम मत झालें आहे कीं प्राकृतांत चतुर्थी नाहीं असें जें प्राकृत वैयाकरण ह्यणतात तें वस्तुस्थितीला सोडून आहे. प्राकृतांत षष्ठीची व चतुर्थीचीं रूपें अपभ्रंश होऊन एकसारखीं दिसतात त्यामुळे प्राकृतांत चतुर्थी नाहीं असें त्या वैयाकरणांनीं म्हटलें. षष्ठी नाहीं, फक्त प्राकृतांत चतुर्थी आहे असें म्हटलें असतें तरी चाललें असतें. मग चतुर्थीचे काम षष्ठी करते असें न ह्यणतां, षष्ठीचें काम चतुर्थी करते असें ह्यणावें लागलें असतें इतकेंच.

(११) तु + आवाभ्याम् = युवाभ्याम्

तु + आवाम् = युवाम् = वाम

- (१२) तु + अस्मभ्यम् = युष्मभ्यम्
 तु + अस्माभ्यम् = युष्माभ्यम्
 तु + अस्मेभ्यम् = युष्मेभ्यम्
 तु + अस्मह् = यु + अह् = वह् = वह् = वः

❖ भ्यम्, भ्याम्, भ्यम्, हे प्रत्यय चतुर्थीच्या एकवचनी, द्विवचनी व त्रिवचनी लागले आहेत. भ्यस् इतरत्र लागतो.

- (१३) तु + मत् = त्वत्
 (१४) तु + आवाभ्याम् = युवाभ्याम्
 (१५) तु + अस्मत् = युष्मत्

❖ पंचमीच्या प्राकृत रूपां करितां ह् सर्वनामाच्या

पंचमी वरील टीका पहा.

- (१६) तु + मम = त्वव = तव
 तु + मे = त्वे = ते
 तु + मद्य = त्वद्य
 तु + ह्मह् = तुह्य

❖ प्राकृत ते, दे, तुम्म, तुह्य, तुज्ज, तुह, हीं रूपे ते, त्वद्य, तुह्य या रूपां पासून निघालीं आहेत.

❖ तव (अकच्) = तवक. तवकस्य इदं तावकं, तावकीनम्

- (१७) तु + आवयोः = युवयोः
 तु + आवाम् = वाम्

- (१८) तु + अस्माकम् = युष्माकम्
 तु + अस्मह् = यु + अह् = वह् = वह् = वः

तु + अस्मानाम् = त्वस्मानाम्

❖ प्राकृत वह् = वह् = भे, वो तुह्याणं, तुज्झाणं हीं रूपे वह्, वः व त्वस्मानाम् या रूपांचे अपभ्रंश आहेत.

- (१९) तु + मयि = त्वयि
तु + ह्यि = तुह्ययि

❖ प्राकृत तइ, तए, तुमए, तुमे हीं रूपे त्वयि व तुह्ययि या रूपां पासून निघालीं आहेत.

❖ ममम्मि व तुमम्मि हीं रूपे अह्म स्मिन् व तुह्यास्मिन् या रूपां पासून निघालेलीं आहेत. पुढे तुह् शब्द पहा.

- (२०) तु + आवयोः = युवयोः
तु + आवाम् = वाम्

- (२१) तु + अस्मासु = युष्मासु
तु + अस्मेषु = त्वस्मेषु

❖ तुज्झेसु, तुह्येसु हीं प्राकृत रूपे त्वस्मेषु या रूपा पासून निघालीं आहेत.

आतां ह्, ह् व तुह् या सर्वनामांचीं वर साधलेलीं रूपे एका ठिकाणीं संकलितों.

ह् — ह्

	१	२	३
१	अहम्	आवाम्	वयम्
	हम्	आवा	अस्मह्
	हम्	नौ	अस्मा
२			अस्माँ
			अस्म
			अस्मे
	मम्	आषाम्	अस्मान्
	नौ	अस्मह्	
	आषा	अस्मे	
		नः	

जो दुसरी व्यक्ति तिला दुसरा मी, मी च पण माझ्याहून भिन्न मी, निराळा मी, असें ह्यणत. हा दुसरा मी ऊर्फ तुहू शब्द एणें प्रमाणें चाले. हू सर्वनामाच्या रूपांना पाठीमागें तु हा शब्द जोडावयाचा, एवढेंच एथें कार्य आहे. तु चा सु, सु चा ह, ह चा उ, उ चा यु विकल्पानें होतो.

(१) तु + अहम् = त्वहम् = त्वम्

✽ प्राकृत तम्,

(२) तु + आवाम् = सु + आवाम् = ह + आवाम् = यु + आवाम् = युवावाम् = युवाम्, वाम्

✽ त चा स; स चा ह; ह चा य; आर्यभाषांत होतो

(३) तु + वयम् = सु + वयम् = ह + वयम् = यु + वयम् = युवयम् = यूयम्

तु + अस्मह् = युष्मह्

तु + अस्मा = युष्मा, युष्माँ

तु + अस्म = युष्म

तु + अस्मे = युष्मे, त्वस्मे

✽ प्राकृत तुह्ये व तुज्जे हीं रूपें त्वस्मे चे अपभ्रंश आहेत.

(४) तु + माम् = तुमाम्, त्वाम्

तु + मा = त्वा

✽ प्राकृत तुम्, तुमम् हीं रूपें त्वाम्, तुमाम् या रूपांचे अपभ्रंश आहेत

(५) तु + आवाम् = युवावाम् = युवाम्, वाम्

(६) तु + अस्मान् = युष्मान्

तु + अस्मह् = यु + अह्म् = वह्म् = वह् = वः

तु + अस्मे = त्वस्मे

✽ प्राकृत वो, तुह्ये व तुज्जे हीं रूपें वः व त्वस्मे या रूपांचे अपभ्रंश आहेत.

(७) तु + मया = त्वया

तु + मया = तुमया

तुं + मये = तुमये

✽ प्राकृत ते, तइ, तए, तुमए, तुमे, तुमाइ, दे, हीं रूपें त्वया, तुमया व तुमयै या रूपांचे अपभ्रंश आहेत.

(८) तु + आवाभ्याम् = युवाभ्याम्

तु + आवाम् = युवाम् = वाम्

(९) तु + अस्माभिः = युष्माभिः

तु + अस्मेभिः = त्वस्मेभिः

✽ प्राकृत तुझेहिं, तुज्झेहिं हीं रूपें त्वस्मेभिः चे अपभ्रंश आहेत.

(१०) तु + मे = त्वे = ते

तु + मभ्यम् = त्वभ्यम् = $\left\{ \begin{array}{l} \text{तुभ्यम्} \\ \text{तुह्यम्} \end{array} \right.$

✽ मराठी चतुर्थी एकवचनाचीं मज व तुज हीं रूपें वैदिक व पूर्ववैदिक मद्यम् व तुह्यम् या रूपा पासून आलेलीं आहेत. माझे असें ठाम मत झालें आहे कीं प्राकृतांत चतुर्थी नाहीं असें जें प्राकृत वैयाकरण ह्यणतात तें वस्तुस्थितीला सोडून आहे. प्राकृतांत षष्ठीची व चतुर्थीचीं रूपें अपभ्रंश होऊन एकसारखीं दिसतात त्यामुळे प्राकृतांत चतुर्थी नाहीं असें त्या वैयाकरणांनीं म्हटलें. षष्ठी नाहीं, फक्त प्राकृतांत चतुर्थी आहे असें म्हटलें असतें तरी चाललें असतें. मग चतुर्थीचे काम षष्ठी करते असें न ह्यणतां, षष्ठीचें काम चतुर्थी करते असें ह्यणावें लागलें असतें इतकेंच.

(११) तु + आवाभ्याम् = युवाभ्याम्

तु + आवाम् = युवाम् = वाम्

(१२) तु + अस्मभ्यम् = युष्मभ्यम्

तु + अस्माभ्यम् = युष्माभ्यम्

तु + अस्मेभ्यम् = युष्मेभ्यम्

तु + अस्मह् = यु + अह् = वह् = वह् = वः

✽ भ्यम्, भ्याम्, भ्यम्, हे प्रत्यय चतुर्थीच्या एकवचनी, द्विवचनी व त्रिवचनी लागले आहेत. भ्यस् इतरत्र लागतो.

(१३) तु + मत् = त्वत्

(१४) तु + आवाभ्याम् = युवाभ्याम्

(१५) तु + अस्मत् = युष्मत्

✽ पंचमीच्या प्राकृत रूपां करितां ह् सर्वनामाच्या

पंचमी वरील टीका पहा.

(१६) तु + मम = त्वव = तव

तु + मे = त्वे = ते

तु + मद्य = त्वद्य

तु + ह्म = तुह्म

✽ प्राकृत ते, दे, तुम्म, तुह्म, तुज्म, तुह, हीं रूपे ते, त्वद्य, तुद्य या रूपां पासून निघालीं आहेत.

✽ तव (अकच्) = तवक. तवकस्य इदं तावकं, तावकीनम्

(१७) तु + आवयोः = युवयोः

तु + आवाम् = वाम्

(१८) तु + अस्माकम् = युष्माकम्

तु + अस्मह् = यु + अह् = वह् = वह् = वः

तु + अस्मानाम् = त्वस्मानाम्

✽ प्राकृत वह् = वह् = भे, वो तुह्माणं, तुज्माणं हीं रूपे वह्, वः व त्वस्मानाम् या रूपांचे अपभ्रंश आहेत.

- (१९) तु + मयि = त्वयि
तु + इयि = तुह्ययि

✽ प्राकृत तह, तए, तुमए, तुमे हीं रूपे त्वयि व तुह्ययि या रूपां पासून निघालीं आहेत.

✽ ममम्मि व तुमम्मि हीं रूपे अह्म स्मिन् व तुह्यास्मिन् या रूपां पासून निघालेलीं आहेत. पुढे तुह् शब्द पहा.

- (२०) तु + आवयोः = युवयोः
तु + आवाम् = वाम्

- (२१) तु + अस्मासु = युष्मासु
तु + अस्मेषु = त्वस्मेषु

✽ तुज्ज्ञेसु, तुह्येसु हीं प्राकृत रूपे त्वस्मेषु या रूपा पासून निघालीं आहेत.

आतां ह्, ह् व तुह् या सर्वनामांचीं वर साधलेलीं रूपे एका वि-
काणीं संकलितों.

ह् — ह्

	१	२	३
१	अहम्	आवाम्	वयम्
	हम्	आवा	अस्मह्
	हम्	नौ	अस्मा
२			अस्माँ
			अस्म
			अस्मे
	मम्	आषाम्	अस्मान्
	माम्	नौ	अस्मह्
	आषा	अस्मे	
		नः	

विविध विषय

३	{ मया मये	आवाभ्याम् आवा नौ	अस्माभिः अस्मेभिः नः
४	{ मे मद्यम् मभ्यम्	आवाभ्याम् आवा नौ	अस्मभ्यम् अस्माभ्यम् अस्मेभ्यम् नः
५	{ मत् मत्तः	आवाभ्याम् आवा नौ	अस्मत् अस्माभ्यन्तः अस्मास्वन्तः नः
६	{ मम मे मद्य	आवयोः नौ	अस्मानाम् अस्माकम् नः
७	{ मयि हयि म	आवयोः नौ	अस्मास्तु अस्मेषु नः

तुहम्

१	{ त्वम्	२	युवाम् वाम् युवा	३	यूयम् युष्मा युष्माँ युष्म युष्मे त्वस्मे
---	---------	---	------------------------	---	--

२	{	त्वाम् त्वा	युवाम् युवा वाम्	युष्मान् वः त्वस्मे
३	{	त्वया तुमया तुमयै	युवाभ्याम् त्वाम्	युष्माभिः त्वस्मेभिः
४	{	ते तुभ्यम् तुह्यम्	युवाभ्याम् वाम्	युष्मभ्यम् युष्माभ्यम् युष्मेभ्यम्
५	{	त्वत् त्वत्तः	युवाभ्याम् वाम्	युष्मत् त्वस्माभ्यन्तर् त्वस्मास्वन्तर्
६	{	तव ते त्वह्य तुह्यम्	युवयोः वाम्	युष्माकम् त्वस्मानाम्
७	{	त्वयि तुह्यि	युवयोः वाम्	युष्मासु त्वस्मेषु

३२ उपसर्गवाल्यांचीं रूपें प्रत्ययवाल्यांनीं घेऊन झालेली जी रूपमाला उत्तमपुरुषसर्वनामांची व मध्यमपुरुषसर्वनामांची वर दिली ती रूपमाला पूर्ववैदिक सर्व आर्यसमाजांनीं पतकरिली असें नाही. कांहीं पूर्ववैदिकसमाजांनीं उपसर्गवाल्यांची पद्धति स्वीकारून प्रत्ययी व उपसर्गी अशी भेसळ रूपमाला बनविली. परंतु कांहीं पूर्ववैदिकसमाज जुन्या प्रत्ययी भाषेला च विकटून राहून, आपलीं उत्तम पुरुषवाचकसर्वनामांची व मध्यम पुरुषवाचकसर्वनामांचीं रूपें एणें प्रमाणें बनवीत. ह्या जुन्या प्रत्ययी भाषा बोलणाऱ्या लोकांत प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामांचीं दोन अंगें असत, एक महम् व दुसरें अहम्. हे महम् व अहम् शब्द, उपसर्ग न लागतां, प्रत्यय लागून चालत. महम् व अहम् शब्दांचीं रूपें:—

महम्

	१	२	३
१	महम्	महौ	महे, महाः, महौः
२	महम्	"	"
३	महया	महाभ्याम्	महेभिः
४	महस्मै	"	महेभ्यः
५	{ महत्सु महभ्यसु	"	{ महाभ्यन्तः महास्वन्तः
६	(महम्	महयोः	महाणाम्
७	(महस्मिन्	"	महेषु

अहम्

	१	२	३
१	अहम्	अहौ	अहे, अहाः, अहौः
२	अहम्	"	"
३	अहया	अहाभ्याम्	अहेभिः
४	अहस्मै	"	अहेभ्यः
५	{ अहत्सु अहभ्यसु	"	{ अहाभ्यन्तर् अहास्वन्तर्
६	अहम्	अहयोः	अहाणाम्
७	अहस्मिन्	"	अहेषु

या दोन रूपमालांचें मिश्रण होऊन जी पूर्ववैदिक संमिश्र रूपमाला बनली तिजपासून खालील प्राकृत रूपे अपभ्रंशानें निर्माण झालीं:—

प्राकृत

उत्तम पुरुषसर्वनामरूपे

(१) अहम् ^१ = अहम्	(१) अहम् ^३ = अहम्
(२) महम् = महम् = ममम्	(२) अह्नेभिः = अह्नेहि
(३) महया = ममाए	(३) अह्माभ्यन्तः = अह्माहितो
(४) महस्मै = मे,	(४) अह्मास्वन्तः = अह्मासुतो
(५) { महतः = ममादो,
ममादु
महभ्यः = ममाहि	(५) अह्माणाम् = अह्माणम्
(६) महम् = मह	(६) अह्नेषु = अह्नेसु
(७) महस्मिन् = ममस्मि	

मध्यम पुरुषवाचक तुह्य सर्वनाम प्रत्ययी लोकांच्या भाषेंत असें चाले:—

तुह्यम्

	१	२	३
१	तुह्यम्, तुह्यम्	तुह्यौ	तुह्ये
२	तुह्यम्	"	"
३	तुह्यया	तुह्याभ्याम्	तुह्येभिः
४	तुह्यस्मै	"	तुह्येभ्यः
५	{ तुह्यतः तुह्यभ्यः	"	{ तुह्याभ्यन्तः तुह्यास्वन्तः
६	तुह्य	तुह्ययोः	तुह्याणाम्
७	तुह्यस्मिन्	"	तुह्येषु

प्राकृत

मध्यम पुरुषवाचकसर्वनामरूपे

१	३
१ तुहम् = तुम = तुमम्	(१) तुभ्ये = तुभ्ये
२ तुहमम् = तुमम्	(२) तुहमेभिः = तुहमेहि
३ तुहमया = तुमए	(३) तुहमाभ्यन्तः = तुहमाहितो
४ तुहमस्मै = ते	(४) तुहमास्वन्तः = तुहमासुतो
५ { तुहमतः = तुमादो तुमादु तुहमभ्यः = तुमाभि	(५) तुहमाणाम् = तुहमाणम्
	(६) तुहमेषु = तुहमेषु
६ तुहम = तुहम, तुह, तुम्म	
७ तुहमस्मिन् = तुमस्मि	

३ पूर्ववैदिककालीं ह्, अह्, ह्, ह्, ह्, हीं जशीं चार उत्तम पुरुषवाचकसर्वनामं होतीं तसें पांचवे अहिम् असें हि एक सर्वनाम होते. या अहिम् सर्वनामापासून अहस्मि हे प्राकृत रूप निघालेले आहे. अहिम् हे जे हकारी रूप त्याचा सकारी पर्याय अस्मि. अस्मि व अहिम् हीं सर्वनामं फार प्राचीन आहेत.

३४ या पांच हि सर्वनामांच्या रूपांचा आतां समाजदृष्ट्या अर्थ करूं. पुरातन कालीं प्राचीन रानटी आर्यपूर्वजांचे दोन मोठमोठे समाज होते. एक समाज उपसर्ग लावून उत्तममध्यम पुरुषसर्वनामांचीं रूपे बनवी व दुसरा प्रत्यय लावून रूपे बनवी. प्रत्ययी समाजांत ह्, ह्, अह्, ह्, ह् व अहिम् अशीं पांच सर्वनामं योजणारे पांच पाटसमाज होते. पैकीं अहिम् सर्वनाम योजणारा पाटसमाज सर्वांत जुना. अहिम् समाजाच्या भाषेतील अहस्मि एवढें एकच रूप प्राकृतांत राहिलेले अवशिष्ट दिसते. अहिम्समाजाहून अर्वाचीन ह्यस्यसमाज व अह्यसमाज ह्यांच्या भाषांतील रूपे प्राकृतांत आलीं आहेत. ह्यस्यसमाजाचा

समकालीन हसमाज. हसमाजाच्या भाषेंतील नौ व नः हीं दोन रूपें प्राकृ-
 तांत व वैदिकांत आलेलीं आहेत. अहिसमाज, महिसमाज, अह्यस-
 माज व हसमाज सर्वनामरूपें प्रत्यय लावून बनवीत. ह्यसमाज हि प्रथम
 इतर चार समाजां प्रमाणें सर्वनामरूपें प्रत्यय लावून च बनवी. परंतु
 त्या समाजांतील एका मोठ्या पोटसमाजांनें उपसर्ग लावून रूपें बनवि-
 ण्याचा प्रघात पाडला. हा प्रघात बहुशः इतर अनार्यसमाजाच्या
 घर्षणानें पडलेला असावा. त्या मुळें ह्यसमाजांचे दोन मोठमोठे
 विभाग झाले, एक विभाग उपसर्गा सर्वनामरूपें योजी व दुसरा समाज
 प्रत्ययी रूपें योजी. कालान्तरानें उपसर्गी ह्यसमाज, प्रत्ययी ह्यसमाज
 व प्राचीन हसमाज यांचें पुनः एकीकरण झालें व तिन्ही समाजांच्या
 भाषेंतील सर्वनामरूपांची भेसळ होऊन संमिश्र वैदिकसमाजाचीं संमिश्र
 सर्वनामरूपें प्रचलित झालीं. त्या संमिश्र वैदिक भाषे पासून पाणिनीय
 संस्कृत भाषा निघाली. असा हा भाषेचा एक ओघ झाला. अहिस- हह-
 मम
 व अह्यसमाज उरले. त्यांचें मिश्रण होऊन त्यांचा दुसरा एक भाषेचा व
 समाजाचा ओघ झाला. ह्या दुसऱ्या संमिश्र ओघाच्या भाषेंत उपसर्गी रूपें
 नाहींत, सर्व रूपें प्रत्ययी आहेत. ह्या दुसऱ्या ओघाच्या भाषेचें व पहिल्या
 ओघाच्या भाषेचें मिश्रण पाणिनीकाला पर्यंत झालें नाहीं. ह्या दुसऱ्या
 ओघा पासून ह्यणजे अहिसमाज, हहसमाज व अह्यसमाज यांच्या
 पासून प्राकृतभाषा म्हणून ज्यांना म्हणतात त्या भाषा निघाल्या. ह्यसमाजा
 इतके म्हणजे वैदिकसमाजा इतके हे प्राकृत समाज महत्वाला व प्रतिष्ठेला
 पोहोचलेले नव्हते. वैदिक भाषा ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य ह्या त्रैवर्णिकांची.
 ह्या त्रैवर्णिकांहून जे कोणी इतर तत्कालीन आर्यवंशीय लोक होते व
 ज्यांची संस्कृति त्रैवर्णिकांच्या संस्कृतीहून कमतर होती त्यांची भाषा
 म्हणजे अहिभाषा, हहभाषा व अह्यभाषा, ज्यांना पुढें प्राकृत हें नांव
 संस्कृत या शब्दाच्या अपेक्षेनें मिळालें. तात्पर्य, प्राकृतभाषा ह्या वैदिक-
 भाषेच्या समकालीन असून, वैदिक भाषेच्या प्रमाणेंच त्यांची वंशपरं-
 परा अत्यन्त प्राचीन आहे. इतकेंच नव्हे, तर वैदिक भाषा जशी
 उपसर्गी व प्रत्ययी भाषांच्या भेसळीनें शबल झाली तशी प्राकृत भाषा

शबल झालेली नाही. तिची शुद्धता अत्यन्त प्राचीनतम काळा पासून आतांपर्यंत जशीची तशी अकलुषित आहे. ह्या अकलुषिततेचे व शुद्धतेचे मुख्य कारण प्राकृत समाजांचा मागसलेपणा होय. वैदिक समाज बहिःसमाजाच्या घर्षणाने प्रज्वलित होऊन प्रगतिप्रवण व वैभवसंपन्न झाला. ते वैभव व ती प्रगती मागसलेपणामुळे प्राकृतांना अनुभवतां आली नाही. वरील इतिहासावरून स्पष्टच झाले की प्राकृतभाषा वैदिक किंवा संस्कृत भाषांचे तत्त्वतः अपभ्रंश नाहीत. संस्कृत संपन्न झाल्यावर संस्कृतांतील शब्द प्राकृत भाषा आपल्या उच्चारांच्या धर्तीवर आपल्यांत सामील करून घेतात, या दृष्टीने प्राकृत भाषांतील शब्दांना संस्कृत शब्दांचे अपभ्रंश समजणे रास्त आहे. परंतु प्राकृत भाषा वैदिक किंवा संस्कृत भाषांपासून अपभ्रष्ट होऊन निघाल्या; या म्हणण्यांत इतिहासदृष्ट्या विलकुल जीव नाही.

३५ उत्तमपुरुषसर्वनामाला व मध्यमपुरुषसर्वनामाला जे वचनोपसर्ग व विभक्तिप्रत्यय लागतात त्यांचा तख्ता असाः—

वचनोपसर्ग

	१	२	३
१	स्	स्+स्	स्+स्+स्

विभक्तिप्रत्यय

२	म्	म्	म् (मागील अनुनासिकाचा न्)
	१	२	३
३	स्वा स्यै	भ्याम्	भिस्
४	भ्य भ्यम्	भ्याम्	भ्यम्

५	भ्यत्	भ्याम्	भ्यत् अभ्यन्तर् स्वन्तर्
६	स्म स्य	स्योस्	स्याम् स्यम्
७	स्यि	स्योस्	स्यु

एषा प्रत्ययांची अजन्त व हलन्त शब्दांच्या प्रत्ययांशीं तुलना करुं:-

	हसर्वनाम म्	अजन्त शब्द	हलन्त शब्द
१×१	उपसर्ग स्	प्रत्यय स्	प्रत्यय स्
१×२	उपसर्ग स्+स्	प्रत्यय स्+स्	प्रत्यय स्+स्
१×३	उपसर्ग स्+स्+स्	प्रत्यय स्+स्+स्	प्रत्यय स्+स्+स्
२×१			
२×२	म्	म्	म्
२×३			
३×१	स्या-स्ये	स्येन-स्या	स्या
३×२	भ्याम्	भ्याम्	भ्याम्
३×३	मिस्	मिस्-(ऐस्)	मिस्
४×१	भ्य-भ्यम्	स्य, स्मै, स्यस्, स्यै	स्यस्
४×२	भ्याम्	भ्याम्	भ्याम्
४×३	भ्यम्	भ्यस्	भ्यस्
५×१	भ्यत्	स्यत्, स्मात्, स्यस्,	स्यस्
५×२	भ्याम्	भ्याम्	भ्याम्
५×३	भ्यत् (अ) भ्यन्तर् स्वन्तर्	भ्यस्	भ्यस्

६×१	स्म-स्य	स्म, स्यस्	स्यस्
६×२	स्योस्	स्योस्	स्योस्
६×३	स्याम् -स्यम्	स्याम्	स्याम्
७×१	स्यि, स्मिन्	स्यि, स्मिन्, स्यौ	स्यि
७×२	स्योस्	स्योस्	स्योस्
७×३	स्यु	स्यु	स्यु

(१) पाणिनि जिला प्रथमा म्हणतो तिला विभक्तीचे प्रत्यय नाहीत, फक्त वचनाचे उपसर्ग किंवा प्रत्यय आहेत. उपसर्गां भाषेत स्, स् + स् व स् + स् + स्, हे उपसर्ग शब्दाच्या पाठीमागे लागतात, आणि प्रत्ययी भाषेत शब्दाच्या पुढे लागतात. हे उपसर्ग किंवा प्रत्यय लागून एकवचन, द्विवचन व त्रिवचन यांची जीं रूपे साधतात त्यांना द्वितीयेपासून विभक्तिप्रत्यय लागतात. ह् सर्वनामाला अजन्त व हलन्त शब्दांच्या प्रमाणे च स् लागतो, परंतु तो उपसर्ग म्हणून लागतो, प्रत्यय झणून लागत नाही.

(२) अजन्त व हलन्त शब्दां प्रमाणे म् हा प्रत्यय ह् सर्वनामाच्या प्रथमेच्या वचनरूपांना लागून द्वितीयेचीं रूपे साधतात.

(३) एथून पुढे जे तृतीयादि विभक्तीचे प्रत्यय आहेत त्यांचे दोन मोठे वर्ग पडतात, एक भादिप्रत्ययांचा व दुसरा सादिप्रत्ययांचा. ह् सर्वनामाला लागणारे भादिप्रत्यय प्रथम विचारास घेऊं. तृतीयेचे भ्याम् व भिस् अजन्त व हलन्त नामांना जे लागतात ते च ह् ला लागतात. चतुर्थी एकवचनीं सादिप्रत्यय न लागतां, भ्य व भ्यम् हे भादिप्रत्यय ह् ला लागतात. चतुर्थी व पंचमी यांच्या द्विवचनीं भ्याम् साधारण आहे. चतुर्थी अनेकवचनीं भ्यस् न लागतां भ्यम् लागतो. अणजे भ्यम् हा प्रत्यय एकवचनीं हि लागतो व अनेकवचनीं हि लागतो. अणजे एकवचनीं भ्यत् हा एक च प्रत्यय लागतो. तृतीयेच्या एकवचनाचा सादि स्या प्रत्यय धरलेला आहे तो भ्या धरिला तरी काम

भागते. भ्या = ह्या = या = आ. स्या = ह्या = या = आ. ज्या अर्थी तृतीया, चतुर्थी व पंचमी यांचे सर्व प्रत्यय स्या ह्या प्रत्यया खेरीज करून भादि आहेत, त्या अर्थी तृतीया एकवचनाचा हि प्रत्यय भ्या मानावा असा मनाचा कल होतो. तात्पर्य, तृतीया, चतुर्थी व पंचमी यांच्या तिन्ही वचनीं ह् सर्वनामांला भादि प्रत्यय लागतात. शिवाय, पंचमीच्या अनेक वचनीं भ्यन्तः व स्वतः हे दोन आणीक भादि प्रत्यय लागत. सादि प्रत्यय पहातां षष्ठीच्या एकवचनीं स्य प्रत्यय लागून, आणीक स्म प्रत्यय लागतो. षष्ठीच्या अनेकवचनीं स्याम् प्रत्यय लागून शिवाय स्यम् प्रत्यय लागे आणि सप्तमीच्या एकवचनीं स्यि प्रत्यय लागून, शिवाय स्मिन् प्रत्ययहि लागे. षष्ठी व सप्तमी यांच्या द्विवचनीं सर्वसामान्य स्योस् प्रत्यय व सप्तमीच्या त्रिवचनीं सर्वसामान्य स्यु प्रत्यय लागत. एकंदर प्रत्यय पहातां, स्त्रीलिंगी व नपुंसकलिंगी प्रत्यय एथे एकहि नाहीं. सर्व प्रत्यय पुढे ज्याला पुंलिंग म्हणूं लागले त्याचे आहेत. म्हणजे भाषेत स्त्रीलिंग व नपुंसकलिंग व अर्थात् पुंलिंग ह्या लिंगकल्पना उद्भवण्या पूर्वी ह् या सर्वनामाचीं रूपें बनलेलीं आहेत.

३६ ह् शब्द, सर्व अजन्त शब्द व सर्व हलन्त शब्द यांचे

विभक्तिप्रत्यय पहातां, ते भादि किंवा सादि असे दोन प्रकारचे आहेत. पैकीं भादि प्रत्यय अभि ह्या जुनाट पूर्ववैदिक शब्दा पासून निघालेले आहेत. अभिस्, अभ्यस्, अभ्य, अभ्यम्, अभ्याम् इत्यादि शब्दांतील अ चा लोप होऊन भिस्, भ्यस्, इत्यादि प्रत्यय निघालेले आहेत. अभि ह्या कर्मप्रवचनीयाचा अर्थ जवळ कडे असा आहे. अभितः या कर्मप्रवचनीयाचा अर्थ सभोंवतीं असा आहे. भक्ता हरिं अभि, एथे अभि चा अर्थ शेजारीं असा आहे. अभि चा अर्थ कडे असा हि आहे. (अभिस्) चा म्हणजे भिस् चा अर्थ करण. भ्यस् चा अर्थ संप्रदान व अपादान, आणि भ्याम् चा अर्थ करण, संप्रदान व अपादान. भ्य, भ्यम् चा अर्थ संप्रदान. अभि चा अर्थ कडे व भिस् चा अर्थ कडून. देवेभिः म्हणजे देवां कडून. अभि ला स् प्रत्यय लागला म्हणजे अर्थ कडून असा होतो. अभि ला अ प्रत्यय लागला म्हणजे अर्थ कडे असा

होतो. आणि अभिला अ, अम्, आम्, अस् हे प्रत्यय लागले झणजे अर्थ कडे किंवा कडून असा दोन्ही होतो. स्वतः अभि शब्दाचे मूळ काय त्याचा अंदाज करण्यास कांहीं च साधन नाही. परंतु, भादि प्रत्यय ह्या अभि पासून निघालेले आहेत हे निश्चयात्मक ताडितां येते. अभ्यन्तः या प्रत्ययांत अभि शब्द स्वच्छ आहे. एकंदरीत अभि हा शब्द फार जुनाट आहे व त्या पासून निघालेले प्रत्यय हि फार जुनाट आहेत.

३७ सादि प्रत्यय त्य या पूर्ववैदिक शब्दा पासून निघालेले आहेत. त्य या शब्दाचा अर्थ संबंध. त चा स पूर्ववैदिकभाषेत सड-कून होई. झणजे पूर्ववैदिककालीं त्य चा उच्चार कित्येक लोक स्य करीत व कित्येक लोक त्य करीत. स्येन, स्या, स्ये, स्यै, स्यास्, स्यस्, स्य, स्यत्, स्योस्, स्याम्, स्येस्, स्यि, स्यौ, स्यु. हीं सर्व त्य=स्य पासून निघालेलीं रूपें आहेत. स्मै, स्मात्, स्म स्मिन्, हीं रूपें स्यै, स्य. स्यात्, स्यिन्, या रूपांचे अपरपर्याय आहेत. स्येन, स्या यांचा अर्थ करण. स्ये, स्यै, स्मै यांचा अर्थ संप्रदान; स्यत्, स्मात्, स्यस्, स्यास्, स्येस्, स्योस्, यांचा अर्थ अवादान; स्य, स्यस्, स्येस्, स्योस्, स्म, स्याम् यांचा अर्थ संबंध; स्यि, स्मिन्, स्यौ, स्यु यांचा अर्थ अधिकरण. त्य=स्य या शब्दाला इन, ऐ, एस्, स्, आम्, उ, इन्, आस्, अत्, इत्यादि प्रत्यय लाविले म्हणजे स्येन, स्या, स्यै, इत्यादि रूपें सिद्ध होतात. स्येन प्रत्यय स्य ऊर्फ त्य ला इन प्रत्यय लागून बनतो, येथपर्यंत तर्क बांधतां येतो. परंतु, स्य ला लागणारे इन, आ, ऐ, अत्, अस् हे प्रत्यय कोणत्या पूर्वपूर्ववैदिकभाषेतून कसे आले ह्या बाबीच्या पुढें तर्क खुंटतो त्य हा शब्द स्वतः च वैदिकभाषेत प्रत्यय बनलेला दृष्टीस पडतो. इह+त्य=इहत्य. इहत्यं म्हणजे इहसंबंधक. त्य हा विभक्तिप्रत्यय झाल्या वर त्याला लिंग किंवा वचन यांचे प्रत्यय सहज च लागतनासे झाले. सर्व+त्य=सर्वस्य याचा अर्थ सर्वसंबंधक. सर्व शब्द स्त्रीलिंगी चालवावयाचा असे त्या वेळीं त्याला स्य हा प्रत्यय न लागतां स्यास् प्रत्यय लागे. सर्व+स्यास्=सर्वस्याः म्हणजे सर्वा या स्त्रीलिंगी शब्दाच्या संबंधक. नपुंसकलिंग सर्वस्य असें च पुल्लिंगाप्रमाणें होई.

स्य किंवा स्यास् प्रत्यय ज्या शब्दाच्या पुढे येतो तो शब्द पुल्लिङ्गी किंवा स्त्रीलिङ्गी आहे हे त्या प्रत्ययावरून कळते. स्य किंवा स्यास् च्या पुढील शब्दाच्या लिंगवचनांचे दर्शक हे स्य किंवा स्यास्, प्रत्यय नाहीत. म्हणजे स्य किंवा स्यास् प्रत्यय विशेषण नाहीत. तेव्हा, मराठी चान्त विशेषण संस्कृत किंवा वैदिक स्य किंवा स्यस् किंवा स्यास् प्रत्ययांचे अपभ्रंश असणे शक्य नाही. त्यः, त्याः, त्यम् अशीं तिन्हीं लिंगे ज्या पूर्ववैदिक व वैदिक शब्दाचीं होत असत त्या त्य शब्दा पासून मराठी चा, ची, चे हे शब्द निघालेले स्पष्ट दिसतात. इतके च कीं, वैदिक स्य, स्यस् व स्यास् प्रत्ययांची खाण व मराठी चा, ची व चे शब्दांची खाण पूर्ववैदिक त्य हा शब्द आहे. त्य हा शब्द वैदिक भाषेत प्रत्यय बनला. परंतु, मराठी ज्या पूर्ववैदिक भाषे पासून निघालेली आहे तींत त्य हा शब्द स्वतंत्र तिन्हीं वचनीं व तिन्हीं लिंगीं चालणारा होता.

३८ तुभ्यम् व ह्यभ्यम्, तुभ्य व ह्यभ्य, मम व मे, मयि व ह्यमम-

स्मिन् इत्यादि रूपां यरून दिसते कीं ह्य व तुह्य हे शब्द व ह्या शब्दांची विभक्तिरूपे, लिंगभेद भाषेत ज्या कालीं उद्भवला नव्हता. प्रत्ययांची वर्गावर्गा तृतीयादिविभक्त्यांत ज्या कालीं कायमची निश्चित झालेली नव्हती; भ्यम् सारखा एक च प्रत्यय एकवचनीं व अनेकवचनीं ज्या कालीं लागे, अश्या प्राचीन कालीं प्रचलित झालीं. हा प्राचीन काल म्हणजे वैदिकभाषा पूर्ववैदिकभाषांच्या मिश्रणाने नुकती बनत ज्या कालीं चालली होती तो काल. तुभ्यम् हे रूप प्राथमिक वैदिकभाषेत प्रचलित झाल्या नंतर, भ्यम् हा प्रत्यय भाषेतून अजीबात नष्ट झाला व त्याची जागा भ्यस् या प्रत्ययाने व्यापिली. तात्पर्य, भ्यस् प्रत्यय प्रचलित होण्या पूर्वी ह्य या सर्वनामाचीं रूपे घनून गेलेलीं होती. ही च मीमांसा पंचमीच्या

भ्यत् प्रत्यया संबंधाने करावी. उत्तमपुरुषसर्वनामांचा व मध्यमपुरुषसर्वनामांचा असा हा प्रपंच आहे. भ्यत् प्रत्यय भ्यस् च आहे, कारण त चा स पूर्ववैदिककालीं होत असे. म्हणजे भ्यत् असा हि उच्चार होई व भ्यस् असा हि उच्चार होई.

३९. पुरुषवाचकसर्वनामांचें एथपर्यंत जें पृथक्करण केलें त्यांत उत्तमपुरुषवाचक ह्, ह्, ह्ह, अह् व अहि अशीं पांच सर्वनाम आलीं, मध्यमपुरुषवाचक तुह् सर्वनाम आलें व प्रथमपुरुषवाचक त्य व त ही दोन सर्वनाम आलीं. हीं आठ सर्वनाम वैदिकभाषा व वैदिकभाषानिकटवर्ति पूर्ववैदिकभाषा यांत आढळून येतात. ह्या आठ हि सर्वनामां हून निराळ्या स्वभावाचीं अशीं आणीक कांहीं सर्वनाम पूर्ववैदिकभाषेहून अत्यन्त जुनाटांतल्या जुनाट भाषेंत प्रचलित असत असें अनुमान वैदिकभाषेंतील क्रियापदांच्या रूपां वरून करतां येतें. वैदिकभाषेंत क्रियापदे दोन तऱ्हांनीं चालत. त्या दोन तऱ्हा कोणत्या त्या, पच् हा धातु उदाहरणार्थ घेऊन, दाखवितों : ———

	१	२
प्रथम	{ पचति पचतस् पचन्ति	{ पचते पचते पचन्ते
मध्यम	{ पचसि पचथस् पचथ	{ पचसे पचथे पचध्वे
उत्तम	{ पचामि पचावस् पचामस्	{ पचे पचावहे पचामहे

क्रियापदांच्या रूपसिद्धी संबंधानें एथें एक वाच प्रथम सांगितली पाहिजे. ती ही कीं, वैदिकभाषेंत क्रियापदांची रूपसिद्धि धातूला पुरुषवाचक प्रत्यय लावून होत्ये. पच् हा मूळ धातू. याला खालील प्रत्यय लागून तऱ्हांतल्या दोन तऱ्हांतील रूपें बनतात.

१		२
प्रथम	{	अति अतह् अंति
		अते एते अंते
	}	
मध्यम	{	असि अथह् अथ
		असे एथे अध्वे
	}	
उत्तम	{	आमि आवह् आमह्
		ए आवहे आमहे
	}	

ह्या अश्या दोन तऱ्हा दोन निरनिराळ्या प्रत्ययमालांनीं क्रियापदांचीं वर्तमानकालीन रूपे वनविण्याच्या वैदिककालीं व पाणिनीयकालीं असत. या दोन्ही तऱ्हेच्या रूपमालांचा अर्थ मात्र एक नसे, एका रूपमालेच्या अर्थाहून दुसऱ्या रूपमालेचा अर्थ एका बाकींत भिन्न असे. उदाहरणार्थ, पचामस् व पचामहे हीं दोन रूपे घेऊं व यांच्या अर्थांत कोणता फरक आहे तें पाहूं. पचामहे या रूपाचा अर्थ “ आह्मीं स्वतः करितां (अन्न) शिजवितों ” असा पाणिनीयदृष्ट्या आहे. आणि पचामस् या रूपाचा अर्थ “ आह्मीं दुसऱ्या करितां (अन्न) शिजवितों ” असा पाणिनीयदृष्ट्या आहे. पचामहे चा अर्थ आत्मनिष्ठ आहे व पचामस् किंवा पचामह् चा अर्थ परनिष्ठ आहे. पचामहे ला पाणिनि आत्मनेपद ह्यणतो व पचामह् ला परस्मैपद ह्यणतो. पचामहे व पचामह् यां रूपांत आत्मनिष्ठा व परनिष्ठा हे अर्थ कोणत्या अवयवांचे ? मूळ धातूचे कीं प्रत्ययाचे ? मूळ धातू पच् आहे व त्याचा अर्थ शिजविणे असा आहे. या अर्थांत स्वार्थ किंवा परार्थ यांचा गंध हि नाही. तेव्हां स्वार्थ किंवा परार्थ जर कोठें आहे तो हुडकावयाचा असेल तर तो धातूला लागणाऱ्या भिन्न प्रत्ययांत शोधिला पाहिजे हें उघड झालें. प्रत्यय आमहे व आमह् असे आहेत. अर्थात्, आमहे प्रत्यय स्वार्थ दाखवितो, व आमह् प्रत्यय परार्थ

दाखवितो. शोधाची व पृथक्करणाची एथपर्यंत मजल आल्यावर, पुढे पाऊल टाकण्या पूर्वी एक बाब लक्षांत घेतली पाहिजे. ती ही कीं आमहे व आमह हे प्रत्यह पुरुषवाचक आहेत व उत्तरभाषेत ज्यांना आपण प्रत्यय म्हणून ओळखितो ते प्रत्यय पूर्वभाषेतील संपूर्ण शब्दांचे कधी कधी अपभ्रंश असतात किंवा कधीकधी पूर्वभाषेतील शब्द संबंद चे संबंद च प्रत्यय म्हणून उत्तरभाषेत जसे चे तसे उतरतात. या दृष्टीने पहातां, आमहे व आमह हे वैदिक पुरुषवाचक प्रत्यय पूर्ववैदिकभाषेतील पुरुषवाचकसर्वनामशब्द आहेत असें मानणे शक्य होतें व हें मानणे भाषाशास्त्रसंमत आहे. तेव्हां आमहे व आमह हीं पूर्ववैदिकभाषेतील उत्तमपुरुषवाचकसर्वनामाचीं प्रथमेचीं अनेकवचनें आहेत, असें धरून कांहीं काल चालले असतां त्यांत कांहीं विघडण्यासारखें नाही. पैकीं आमहे सर्वनामरूप स्वार्थी आहे व आमह रूप परार्थी आहे. स्वार्थी आहे व परार्थी आहे ह्यगजे काय ? हा प्रश्न सोडविण्याला वयम् या शब्दाच्या अर्थाची किंचित् विचक्षणा करणे जरूर आहे. वयम् शब्द सामासिक असून तो खालील पृथक् शब्दांचा एकशेष आहे:—

(१) अहं च अहं च अहं च = वयम्	} आत्मनिष्ठ = आमहे } परनिष्ठ=आमह
(२) अहं च त्वं च सः च = वयम्	
(३) आवां च सः च = वयम्	
(४) आवां च त्वं च = वयम्	
(५) वयम् च ते च = वयम्	
(६) वयम् च यूयं च = वयम्	

इ. इ. इ.

वरील सहा अंकां पैकीं पहिल्या अंकांचा एकशेषतमास जो वयम् तो पूर्णपणे स्वार्थक आहे, त्यांत परार्थाचा लवलेश हि नाही. द्वितीयांकस्थ जो वयम् आहे त्यांत त्वं व सः हे परकीय व्यक्ति आलेले आहेत, सबब हा वयम् स्वार्थक यद्यपि किंचित् आहे, तत्रापि भूरित्वाने परार्थक आहे. पहिला वयम् नितांत स्वात्मैकनिष्ठ व परव्यावर्तक आहे. दुसरा वयम् केवळ स्वात्मैकनिष्ठ नसून परसमावर्तक आहे. ह्या स्वात्मैकनिष्ठ व परव्यावर्तक वयम् ला पूर्व वैदिकभाषांत आमहे असा शब्द असे; व परसमावर्तक वयम् ला आमह असा शब्द असे.

आमहे या परव्यावर्तक ऊर्फ व्यावर्तक सर्वनामरूपाला यूरोपीयन भाषा-शास्त्रज्ञ Exclusive First Personal Pronoun म्हणतील, व आमह् या परसमावेशक किंवा समावर्तक रूपाला Inclusive First Personal Pronoun म्हणतील Excluding others म्हणजे Exclusive व including others म्हणजे Inclusive असा माझा म्हणण्याचा आशय आहे. अनेकवचनीं उत्तमपुरुषवाचक सर्वनामाचा मराठी, इंग्रजी व संस्कृत या भाषांत अन्यव्यावर्तक उपयोग असा करतात:—

कोणी ऐकितो म्हणजे मी संपादक ऐकितो

We hear म्हणजे I, editor, hear

वयम् श्रुणुमः म्हणजे अहं, ग्रंथकारः शृणोमि

एथें ग्रंथकार, वजनदारीनें बोलण्या करितां, मी + मी + मी + इ. इ. अशी आपल्या स्वतःच्या मी ची संख्या वाढवून बहुवचनानें म्हणजे बहुमानानें आम्ही या रूपाचा प्रयोग करतो. हा प्रयोग अन्य व्यक्तींचा व्यावर्तक आहे. We (the speaker himself & others) beat the Germans येथें We मध्ये अन्य व्यक्तींचें समावेशन ऊर्फ समावर्तन आहे. म्हणजे इंग्रजींत We हा एक व शब्द व्यावर्तक व समावर्तक असे दोन अर्थ दाखवितो. मराठींत आम्ही हा शब्द अन्यव्यावर्तक आहे. अन्य व्यक्तींचा समावेश करावयाचा असल्यास, त्या करतां आपण हें सर्वनाम मराठींत योजतात. म्हणजे मराठींत व्यावृत्ति दाखवावयाची असतां आम्ही व समावृत्ति दाखवावयाची असतां आपण अशीं दोन सर्वनाम आहेत. तो च प्रकार पूर्व-बैदिक भाषांत असे. अन्य व्यक्तींना वगळावयाचें असेल तेव्हां आमहे हें रूप योजीत व अन्य व्यक्तींना वगळावयाचें नसेल तेव्हां आमह् हें रूप योजीत. यजमान्, राजा व मी मिळून यज्ञ करतो असें म्हणावयाचें असलें म्हणजे यजामह् हें परस्मै रूप योजीत; आणि मी मोठा माणूस यज्ञ स्वतः करतो असें बहुमानानें स्वतःविषयीं बोलावयाचें असलें म्हणजे यजामहे हें आत्मने रूप योजीत. तात्पर्य, आमह् हें व्यावर्तक उत्तमपुरुषसर्वनाम आहे व आमहे हें समावर्तक उत्तमपुरुषसर्वनाम आहे. हा दाखला उत्तमपुरुषाच्या अनेकवचनाचा झाला. द्विवचनाचा हि ऊह असा च करतां येतो. ।

(१) अहं च अहं च = आवाम्	} अन्यव्यावर्तक = आवहे
अन्यसमावर्तक = आवह्
(२) अहं च त्वं च = आवाम्	
(३) अहं च स च = आवाम्	
(४) अहं च सा च = आवाम्	
(५) अहं च तत् च = आवाम्	

आवह् हे समावर्तक सर्वनामरूप आहे व आवहे हे व्यावर्तक रूप आहे. आतां मध्यमपुरुषार्थे अनेकवचन व द्विवचन घेऊं : —

अनेकवचन

(१) त्वं च त्वं च त्वं च = यूयम्	} व्यावर्तक = अध्वे
समावर्तक = अथ
(२) त्वं च सः च सा च = यूयम्	
(३) युवाम् च तौ च = यूयम्	
(४) यूयम् च ते च = यूयम्	

द्विवचन

(१) त्वं च सः च = युवाम्	} समावर्तक = अथह्
व्यावर्तक = एथे
(२) त्वं च त्वं च = युवाम्	

अध्वे व एथे हीं मध्यमपुरुषसर्वनामरूपे अन्यव्यावर्तक आहेत व अथह् व अथ हीं रूपे समावर्तक आहेत. आतां प्रथमपुरुषार्थे अनेकवचन व द्विवचन घेऊं:—

अनेकवचन

(१) सः च सः च सः च = ते	} व्यावर्तक=अंते
समावर्तक = अंति
(२) सः (समीपस्थ) च सः (दूरस्थ) च सः (अन्यग्रामस्थ)
=ते	

द्विवचन

(१) सः (पुरःस्थः) च + सः (पुरःस्थः) = तौ	} व्यावर्तक=एते
समावर्तक=अतस्
(२) सः (पुरःस्थः) च + सः (अन्यग्रामस्थः) च = तौ	

तिन्ही पुरुषीं द्विवचनीं व बहुवचनीं व्यावर्तक म्हणजे आत्मने व समावर्तक म्हणजे परस्मै रूपे एणे प्रमाणे होतात व त्यांचे अर्थ एणे प्रमाणे असतात:—

१

आत्मने व व्यावर्तक

१ पचावहे (आत्मीं दोषे स्वतः शिजवित्तौ)
२ पचामहे (आत्मीं विद्यमान तिषे स्वतः शिजवित्तौ)

१ पचेथे (तुम्ही दोषे स्वतः शिजविता)
२ पचध्ने (तुम्ही तिषे स्वतः शिजविता)

१ पचेते (ते दोषे स्वतः शिजविनात)
२ पचन्ते (ते तिषे स्वतः शिजविनात)

२

परस्मै व समावर्तक

पचावह् (मी व तो अन्य असे दोषे शिजवित्तौ)
पचामह् (मी व इतर अन्य लोक शिजवित्तौ)

पचथह् (तूं व तो दुसरा शिजविता)
पचथ (तूं व ते इतर शिजविता)

पचतह् (तो (वृश्य) व ते इतर अदृश्य शिजवितात)
पचंति (तो (वृश्य) व इतर शिजवितात)

वरील उद्घाटना वरून दिसेल कीं क्रियाफल जेव्हां कर्त्रभिप्रायक असेल तेव्हां आत्मनेपदी रूपें योजिलीं जात; आणि क्रियाफल कर्त्रित-राभिप्रायक हि जेव्हां असेल तेव्हां परस्मैपदी रूपें योजिलीं जात. आत्मनेपदीं रूपांत क्रियेचें भोक्तृत्व फक्त कर्त्याला मात्र असतें. परस्मै-पदी रूपांत क्रियेचें भोक्तृत्व इतरांच्या हि वाट्यास येतें. द्विवचनीं व बहुवचनीं रूपां प्रमाणें च तिन्ही पुरुषांच्या एकवचनीं रूपांची व्यवस्था असे.

उदाहरणार्थ, पचामि व पचे हीं रूपें घेऊं. पचे म्हणजे मी स्वतः शिजवितों. आणि पचामि म्हणजे मी इतरां करितां शिजवितों. पचसि-पचसे, पचति-पचते यांच्या हि अर्थांत हा च भेद आहे. तात्पर्य, संस्कृतांतील क्रियापदांच्या रूपांत प्रत्यय म्हणून जीं पुरुषवाचकसर्वनामं पूर्ववैदिक भाषेतून आलेलीं आपण इडकून काढिलीं तीं पूर्ववैदिक व जुनाट सर्वनामं व्यावर्तक व समावर्तक, exclusive व inclusive, अशीं दोन प्रकारचीं असत. त्यांचीं रूपें नऊ किंवा दहा लकारांत एणें प्रमाणें असत : ———

उत्तमपुरुषसर्वनामं

आत्मने ऊर्फ व्यावर्तक			लकार	परस्मै ऊर्फ समावर्तक		
१	२	३		१	२	३
ए	आवहे	आमहे	लट	आमि	आवह्	आमह्
ए	वह	महे ^३	लुट	मि	वह्	मह्
			लृट			
ए	आवहि	आमहि	लुङ्	अम्	आव	आम
इ	वहि	महि	लृङ्	अम्	व	म
			लृङ्			

ए	वहे	मंहे	[लिट्]	अ औ	}	व	म
ऐ	आवहै	आमहै	[लोट्]	आनि		आव	आम
इ	वहि	महि	[लिङ्]	अम्		व	म

मध्यमपुरुषसर्वनामं

व्यावर्तक			लकार	समावर्तक		
१	२	३	{ लट् लुट् लृट् }	१	२	३
असे	इधे	अध्वे		असि	अथस्	अथ
से	आधे	ध्वे		सि	थस्	थ
अथाह	इथाम्	अध्वम्	{ लुङ् लृङ् लृङ् }	अस्	अतम्	अत
थाह	आथाम्	ध्वम्		स्	तम्	त
से	आधे	ध्वे	[लिट्]	थ	अथुस्	अ
अस्व	इथाम्	अध्वम्	{ लोट् }	अ(ह)	अतम्	अत
स्व	आथाम्	ध्वम्			हि	तम्
थाह	आथाम्	ध्वम्	[लिङ्]	स्	तम्	त

प्रथमपुरुषसर्वनामं

व्यावर्तक				समावर्तक		
अते	एते	अन्ते	{ लट् लुट् लृट् }	अति	अतस्	अग्नि
ते	आते	अत्ते			त्ति	तस्

अत	इताम्	अन्त	} लुङ् }	अत्	अताम्	अन्
त्	आताम्	अत		त्	ताम्	अन्
						उस्

ए	आत्रे	इरे	} लिट् }	अ	अतुस्	उस्
				अउ	(औ)	

अताम्	इताम्	अन्ताम्	} लोट् }	अतु	अताम्	अन्तु
ताम्	आताम्	अताम्		तु	ताम्	अतु
				तात्		

त	आताम्	हरन्	[लिङ्]	त्	ताम्	उस्
---	-------	------	----------	----	------	-----

४० आतां परस्मायक उत्तमपुरुषसर्वनामांची साधनिकाः—

एकवचन परस्मै

मि, आमि, अम्, अ, औ, आनि, इतकीं रूपे परस्मायक एकवचनाचीं त्रु लकारांत येतात.

अहम् = अअम् = अम्

अहम्मि = अ अम्मि = आमि = मि

अहन्नि = अ अन्नि = आनि

अह् = अअ = अ

अह् = अउ = औ (पूर्ववैदिकभाषांत अउ चा उच्चार औ होत असे)

अशीं समीकरणे नामी बसतात. अहम्, अहम्मि, अहन्नि, व अह् अशीं चार रूपे उत्तमपुरुषाच्या एकवचनाचीं पूर्ववैदिकभाषांत असत. पूर्ववैदिकसमाजांच्या अगदीं प्राथमिक भाषेंत मूळ धातू पुढें सर्वनामाचीं सवचनप्रत्यय रूपे स्वतंत्र योजून अभिप्राय व्यक्त करीत असत. पुढें सर्वनामांचीं हीं रूपे अतिपरचयानें व वारंवार उपयोगानें संकुचित झालीं व त्यांना शेवटीं प्रत्ययांचें रूप आलें. हा प्रकार कसा झाला तें खालीं दाखवितोः —

- (१) नय् अहम्मि = नय् आम्मि = नय् आमि = नयामि
 (२) अस् अहम्मि = अस् मि = अस्मि
 (३) या अहन्नि = या आन्नि = या आनि = यानि
 (४) चकर् अह् = चकर् अ = चकर. द् + अह् =
 द् + अउ = ददौ
 (५) अभव् अहम् = अभव् अम् = अभवम्
 (६) भवेय् अहम् = भवेय् अम् = भवेयम्

(१) येथें एक बाब पूर्वसिद्ध धरावी लागते. ती ही कीं पुरुष-
 वाचकं सर्वनामांचीं तिन्हीं वचनांचीं प्रथमेचीं रूपें प्राथमिक
 भाषेंत आधीं सिद्ध झालीं व नंतर तीं धातुंच्या पुढें लागूं
 लागलीं. हा क्रम ऐतिहासिक दिसतो, सबब सिद्धान्तवत्
 खुशाल मानावा.

(२) दुसरी बाब:— प्राथमिक भाषेंत धातुंचीं दोन रूपें असत,
 सार्धीं व जोड, जसें भव् व अभव्; मय् व अनय्. भव्
 म्हणजे होणें व अभव् म्हणजे परोक्ष होणें. नय् म्हणजे नेणें
 व अनय् म्हणजे परोक्ष नेणें. अभव् + अहम् म्हणजे मी
 परोक्ष आहे, म्हणजे झालों. होण्याची क्रिया परोक्ष होणें,
 नेण्याची क्रिया परोक्ष होणें, असा मूळचा अभव् व अनय् या
 धातुंचा अर्थ होता. अभव् + अहम् = अभवम् याला पुढें
 भूतकालीन रूप झणूं लागले.

(३) तिसरी बाब : —— भवेय् हा जोड धातू आहे. भव् +
 एय्. भव् म्हणजे होणें व एय् म्हणजे शकणें. नय् + एय् = नयेय्
 म्हणजे नेऊं शकणें. भवेय् + अहम् = भवेयम् म्हणजे मी होऊं
 शकतो. (करूं ये, जाऊंया, यांतील य धातू मराठींत ह्या एय् पासून
 आलेला आहे.)

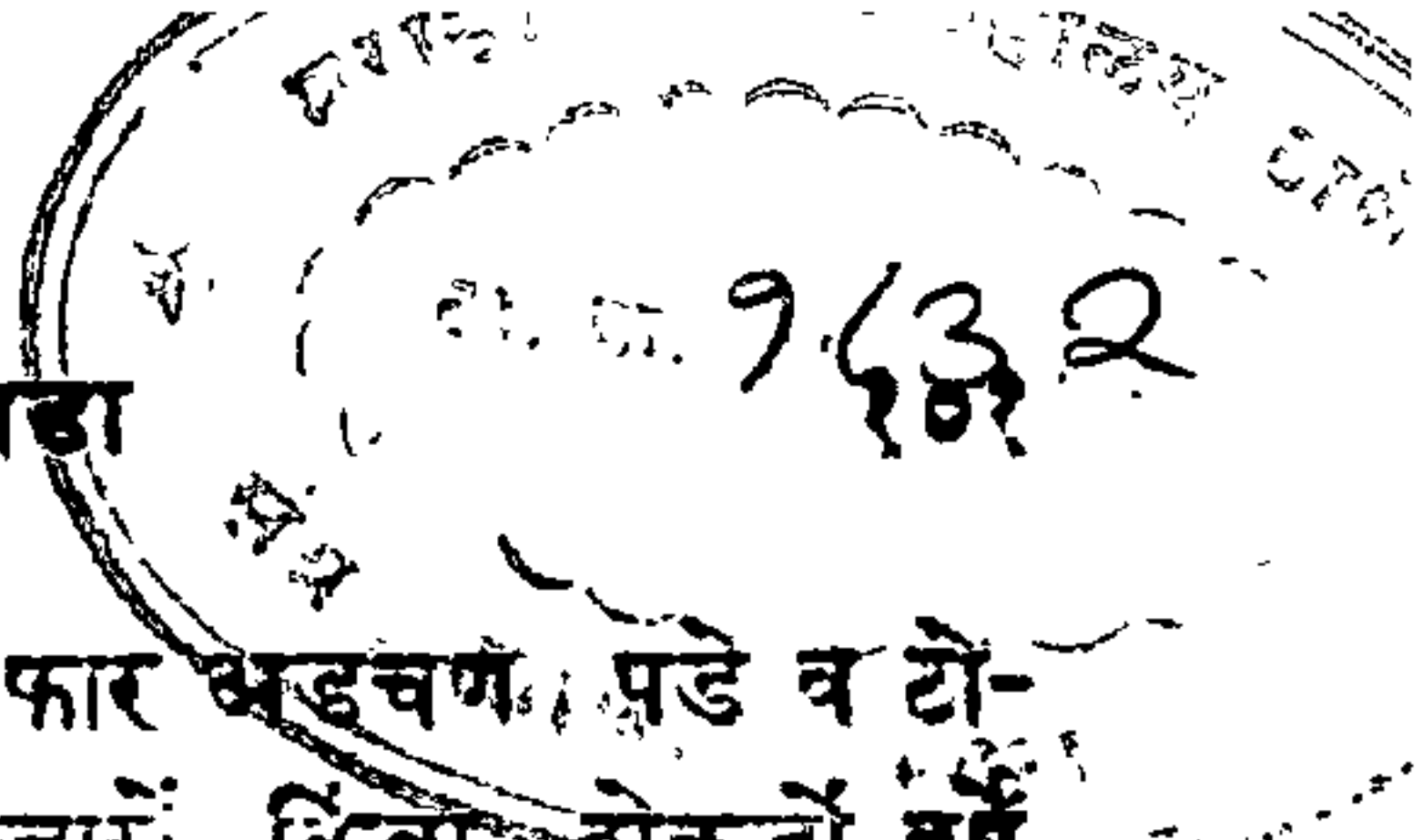
(४) चवथी बाब:— भविष्य हा जोड धातू आहे. भव् + इष्य्.
 भव् म्हणजे होणें व इष्य् म्हणजे जाणें, भविष्य् + अहम्मि = भविष्य् +
 आमि = भविष्यामि म्हणजे मी होऊं जातो, मी होईन.

(५) पांचवी बाब : — चकर्, चंकार्, हें कर् धातूचें अभ्यस्त किंवा पुनरुक्तं किंवा पौनःपुन्यवाचक रूप आहे. याला अ सर्वनामरूप लागून चकर् + अ = चकर म्हणजे मी पुनःपुनः करतो असें रूप होतें. कोणती हि क्रिया दोनदा केली म्हणजे पहिल्यांदा जी केली ती क्रिया परोक्ष होत्ये. अर्था कुम्रीनें वैदिकभाषेंत लिट् हा भूतकाल आला आहे. प्रथम लिट् चा अर्थ पुनःपुनः क्रिया करणें असा होता.

(६) सहावी बाब : — (१) वदामि, (२) अस्मि, (३) अष-
दम्, (४) चकर, (५) वदानि, (६) वदेयम् या रूपांत मि, आमि,
अम्, अह् आनि यां पैकीं एक च सर्वनाम येऊन, उदाहरणार्थ मि
येऊन, (१) वद्धि, (२) अस्मि, (३) अवद्धि, (४) चकर्मि,
(५) वद्धि, (६) वदेधिमि, अशीं रूपें कां झालीं नाहींत ? पांच
निरनिराळीं सर्वनामरूपें कां लागलीं ? याचें कारण एक च संभवतें.
तें हें कीं, वैदिकभाषा ही पूर्ववैदिक अनेकभाषांचें संमिश्रण होऊन बन-
लेली आहे. पूर्ववैदिक एका समाजांत आमि हें सर्वनाम होतें व तें
धातूला लागून त्या समाजांत वदामि असें रूप होई. दुसऱ्या समा-
जांत मि हें सर्वनाम होतें व तें धातूला लागून त्या दुसऱ्या समाजाच्या
भाषेंत अस्मि हें रूप होई. तिसऱ्या समाजांत अह् हें सर्वनामरूप
होतें व तें धातूला लागून तिसऱ्या भाषेंत चकर रूप होई. इ. इ. इ.
पुढें ह्या पांच हि समाजांचें एकीकरण होऊन संमिश्र वैदिकसमाज
बनला व त्या संमिश्र समाजाच्या संमिश्र भाषेंत हीं पांच हि सर्वनाम-
रूपें क्रियापदरूपांत दिसूं लागलीं. नामशब्दांचें पृथक्करण करतांना
जीं बाब आढळली ती च बाब क्रियापदांचें पृथक्करण करतांना
आढळली. या मुळें वैदिकसमाजाच्या व त्याच्या भाषेच्या संमिश्र-
स्वभावात्मक सिद्धान्ताला पूर्ण सत्यत्वाचें स्वरूप आलें.

(७) सातवी बाब : — उत्तमपुरुषाच्या एकवचनीं इतकीं पांच
सर्वनामं पूर्ववैदिकभाषांत कां असावीं ? तर तत्कालीन वस्तुस्थिति येणें
प्रमाणें होती. गुनद्री अर्थाच्या लहान लहान टोळ्या अर्था प्रदेशांत

संस्कृत भाषेचा उलगडा

रहात असाव्या कीं, जेथें दळणवळणाला फार अडचण पडे व टोळ्यांची जीवितयात्रा, पिढ्या न पिढ्या हजारों किंवा शेकडों वर्षे एकमेकांचा फारसा स्पर्श व घसट न होतां, संथपणें चाले. त्या मुळें प्रत्येक दरींतील रानटी आर्यांच्या प्रत्येक टोळीच्या भाषेंत विशिष्ट प्रकार रूढ होऊन विशिष्ट प्रांतिक किंवा टोळिकभाषा जन्मास आल्या. पुढें ह्या टोळ्या एक झाल्या वर, सर्व टोळ्यांच्या भाषांचा ठसा संमिश्र समाजाच्या भाषेंत सहज च उतरला. मूलतः अत्यन्त प्राचीनतम काळीं सर्व रानटी आर्यांचा एक समाज होता. तो इतर अनार्य समाजांच्या रेट्या मुळें गगनचुंबित पर्वतांच्या दऱ्यांत शिरला. त्या मुळें त्या रानटी आर्यांच्या टोळ्या झाल्या. त्या टोळ्या दऱ्यांतून पंजाबाच्या मैदानांत येत असतां एक होऊन वैदिकसमाज जन्मास आला. असा एकंदर स्थूल इतिहास दिसतो.

द्विवचन परस्मै

व, वह् आणि आवह्, हीं तीन रूपें परस्मै द्विवचनांत येतात. अह् या सर्वनामाला स् उपसर्ग दोनदां लागून द्विवचन होत असेः—

स्+स्+अह्=अ+ह+अह्=अउ+अह्=औ+अह्=आवह्=आव

स्+स्+अह्=ह्+ह्+अह्=उ+उ+अह्=वह्=व

बहुवचन परस्मै

म, मह् हीं दोन रूपें येतात. अह् या सर्वनामाचें अस्मह् हें अनेकवचनीं रूप मागें दिलें आहे त्या वरून

अस्मह् = आमह् = आम

अस्मह् = (अलोप) स्मह् = ह् = मह् = म

४१ परस्मायक मध्यमपुरुषसर्वनामांची साधनिकाः—

उत्तमपुरुषसर्वनामांच्या रूपांना तु उपसर्ग लागून मध्यमपुरुषसर्वनामांचीं रूपें बनतात.

एकवचन परस्मै

स् (ह्), अ (ह्), हि, थ, सि, हीं मध्यमपुरुषसर्वनामांचीं रूपें क्रियापदांत येतात. यांचीं साधनिका अशीः—

तु + म् = त्व् = स् = ह् = अ

तु + मि = त्वि = सि = हि

तु + अह् = त्वह् = तह् = थ

द्विवचन परस्मै

यह्, थुह्, तम् हीं तीन रूपें येतात. यांची साधनिका अशीः—

तु + वह् = त्वह् = थह्

तु + वह् = त्वुह् = थुह्

तु + आवाम् = त्वाम् = ताम् = तम्

बहुवचन परस्मै

अ, त, थ हीं रूपें येतात. साधनिकाः—

तु + म = त्व = $\left[\begin{array}{c} त \\ थ \end{array} \right] = ह = अ$

४२ परस्मायक प्रथमपुरुषसर्वनामांची साधनिकाः—

साधनिका करण्या पूर्वी, थोडासा उपोद्घात करणें जरूर आहे. मार्गे

तद्, एतद्, इदम्, अदस्, ह्या सर्वनामां संबधानें विवेचन करतांना सांगितलें होतें कीं, अदस् हें सर्वनाम अ + तत् = अ + दस् (त चा द व त् चा स् पर्याय होऊन) अश्या रीतीनें सामासिक आहे. त्या विवेचनांत असें हि सांगितलें होतें कीं, इदम्, यनद् व अ, अशीं तीन इदमर्थक सर्वनामै पूर्ववैदिकभाषांत असत. इदमर्थक अ् सर्वनाम साच्चिद्रूप पदार्थ दाखवी. अ म्हणजे हें व दस् = तस् = तत् म्हणजे परोक्षार्थदर्शक तें. अदस् म्हणजे हें तें, परोक्ष पदार्था हून अलीकडलें.

अदस् जसे सामासिक सर्वनाम आहे, त्या प्रमाणें इदम् सर्वनाम हि दोन शब्दांचा समास होऊन झालेले आहे. इ + तम् = इदम्. इ म्हणजे समीपतम-वर्ति पदार्थ आणि तम् म्हणजे परोक्ष-वर्ति पदार्थ. इतम् = इदम् म्हणजे समीपतमवर्तिपदार्थदर्शक सर्वनामशब्द. अदस् व इदम् ह्या दोन जोडसर्वनामां प्रमाणें, एतद् हे हि सामासिक ऊर्फ जोड सर्वनाम आहे. ए + तत् = एतद्. ए म्हणजे समीपतरवर्तिपदार्थदर्शक शब्द आणि तत् म्हणजे परोक्षार्थ-दर्शकसर्वनामशब्द. एतत्-एतद् म्हणजे (समीपतरवर्तिपदार्थदर्शक सर्वनामशब्द) जवळचें हें तें. इदम्, एतद् व अदस् या तीन जोड सर्वनामांच्या आद्यस्थानीं इ, ए व अ हे जे शब्द आहेत त्यांचा अर्थ समीपतम, समीपतर व समीप असा उत्तरोत्तर कमतर समीपत्व दाखविणारा आहे. इ म्हणजे अगदीं निकटवर्ति पदार्थ. ए म्हणजे इ हून दूरचा व अ हून जवळचा पदार्थ. आणि अ म्हणजे इ व ए यांच्याहून दूरचा परंतु त् हून अलीकडला पदार्थ. त् म्हणजे अगदीं दृष्टी पलीकडील परोक्ष पदार्थ. त् च्या मानानें अ जवळचा व इ आणि ए यांच्या मानानें अ दूरचा. तात्पर्य अ चे सापेक्षत्वानें दूरचा व जवळचा असे दोन अर्थ असत. एणें प्रमाणें अ, इ व ए असे तीन शब्द कमीजास्त सामीप्य दाखविणारे पूर्ववैदिकभाषांत असत. इदम्, एतद् व अदस् ह्या तीन सर्वनामांच्या आद्यस्थानीं असणाऱ्या अक्षरांचा अर्थ कमजास्त अन्तर दाखविणारा ज्या प्रमाणें आहे, त्या प्रमाणें ह्या तीन सर्वनामांचें द्वितीय अक्षर जें त् तें हि अंतर दाखविणारें च आहे. त् हें सर्वनाम सगळ्यांहून अत्यन्त जास्त अंतर ऊर्फ दुरीभाव ऊर्फ पारोक्ष्य दाखवितें. इदम्, एतत् व अदस् या तीन जोड सर्वनामांत त् हें बीजाक्षर आहे. ह्या वैजिक त् सर्वनामाचीं एकवचनी, द्विवचनी व बहुवचनी रूपें पूर्ववैदिकभाषांत धातूंना स्वतंत्र लावीत. आणि दुरीभाव कमी कर्तव्य असल्यास, त् सर्वनामाच्या पाठीमागे, अ हा सामीप्यदर्शक शब्द उपसर्गप्रमाणें लावून, नंतर तो अत् जोड शब्द धातूंना लटकावून देत. हा उपोद्गत करून, पर-

स्मायक प्रथमपुरुषसर्वनामांच्या साधनिकेला लागतो.

लट्, लुट्, लृट् परस्मै

त् व अत् हीं परोक्ष ऊर्फ परस्मै पदें ऊर्फ सर्वनामें धातूला लागतात. हीं सर्वनामें संस्कृतभाषेंतील हलन्त शब्दांप्रमाणें पूर्ववैदिकभाषांत चालत नसत. लृटांचे वचनदर्शक प्रत्यय अगदीं निराळे असत. एकवचनी इ प्रत्यय लागे. द्विवचनीं अस् प्रत्यय लागे. आणि त्रिवचनीं किंवा बहुवचनीं इ प्रत्यय लागून, शिवाय अन्त्य हलाच्या अगोदर नुमागम होई, किंवा नुमागम न होतां आद्यस्वर प्लुत होई.

$$१ \left[\begin{array}{l} \text{अत्} + \text{इ} = \text{अति} \\ \text{त्} + \text{इ} = \text{ति} \end{array} \right.$$

$$२ \left[\begin{array}{l} \text{अत्} + \text{अस्} = \text{अतस्} \\ \text{त्} + \text{अस्} = \text{तस्} \end{array} \right.$$

$$३ \left[\begin{array}{l} \text{अत् (नुमागम)} + \text{इ} = \text{अन्ति} \\ \text{अत् (आद्यस्वर प्लुत)} + \text{इ} = \text{अ ३ ति} \end{array} \right.$$

पच् धातुः—पच् + अति = पचति

पच् + अतस् = पचतः

पच् + अन्ति = पचन्ति

पिप्, पिपृ धातुः—पिप् + ति = पिपति

पिपृ + तस् = पिपृतः

पिपृ + अ ३ ति = पिपि ३ ति

दत् धातुः—

दत् + तस् = दत्तः

दत् + अ ३ ति = दद ३ ति

त् व अत् शब्दांचें अनेकवचन हलन्त नपुंसकलिङ्गी शब्दांच्या अनेकवचना प्रमाणें होतें, हें लक्ष्यांत ठेवण्या सारखें आहे. कमल व ददत् शब्दांचें अनेकवचन कम ३ लि व दद ३ ति जसें होतें तसें च अत् शब्दांचें अनेकवचन अ ३ ति होतें. आतां अत् शब्द कोणत्या च लिङ्गीं

नाहीं. त्या च प्रमाणें कांहीं पूर्ववैदिकभाषांत कम् ३ लि च द् ३ ति हीं रूपे कोणत्या च लिंगीं नव्हतीं; फक्त अनेकवचनीं होतीं. म्हणजे त्या शब्दांना कांहीं पूर्ववैदिकभाषांत फक्त वचनांचे प्रत्यय लागत, लिंगांचे म्हणून प्रत्यय लागत नसत. अनेकपूर्ववैदिकभाषांचे मिश्रण होऊन वैदिकभाषा निर्माण होत असतांना त्यांच्या वर नपुंसक-लिंगाचा आप मारला गेला इतकें च. गच्छत् शब्दाचे नपुंसकलिंगीं अनेकवचन गच्छंति होतें तसें अत् शब्दाचे अनेकवचन अंति होई. अन्ति हे रूप कोणत्या च लिंगीं नाही. तसें च गच्छंति हे हि रूप जुनाट पूर्ववैदिकभाषांत कोणत्या हि लिंगीं नसे. संमिश्र वैदिकभाषा जन्मास येतांना गच्छंति ला लिंग लागले.

लुङ्, लृङ्, लृङ् परस्मै

त् व अत् हीं परोक्ष ऊर्फ परस्मायक सर्वनामें धातूंना लागत. एक-वचनीं शून्य, द्विवचनीं आम् व अनेकवचनीं अन्त्य हलाच्या पूर्वी नुमागम होई, किंवा अत् स्थानीं उस् आदेश होई.

$$१ \left[\begin{array}{l} \text{अत्} + \text{०} = \text{अत्} \\ \text{त्} + \text{०} = \text{त्} \end{array} \right.$$

$$२ \left[\begin{array}{l} \text{अत्} + \text{आम्} = \text{अताम्} \\ \text{त्} + \text{आम्} = \text{ताम्} \end{array} \right.$$

$$३ \left[\begin{array}{l} \text{अत् (नुमागम)} = \text{अन्} = (\text{त् लोप}) \text{अन्} \\ \text{अत् स्थाने आदेश} = \text{उस्} \end{array} \right.$$

अपच् धातुः— अपच् + अत् = अपचत्

अपच् + अताम् = अपचताम्

अपच् + अन् = अपचन्

अपिप् अर्धाधातुः — अपिप् + त् = (त् लोपः च र् चा स)

अपिपः

अपिप् + ताम् = अपिपिताम्

अपिप् + उस् = अपिपिहः

अदा धातुः — अदद् + ताम् = अदत्ताम्

अदद् + उस् = अददुः

अशक् धातुः — अशक् + अन् = अशकन्

अस्था धातुः — अस्थ् + उस् = अस्थुः

लिट् परस्मै

त् व अत् हीं परस्मायक सर्वनामै धातूना लागतात. हलन्त पुल्लिङ्गी शब्दाप्रमाणे एकवचनीं स् द्विवचनीं स् + स्, व त्रिवचनीं स् + स् + स्, प्रत्यय लागतात. त सर्वनामाचा एकवचनीं स उच्चार होतो व द्विवचनीं त उच्चार होतो, तो च प्रकार त् या सर्वनामाचा होतो हे लक्षणांत ठेवण्यासारखे आहे.

१ { त् + स् = स् + स् = हह = ह् = अ
अत् + स् = अस् + स् = अह् + ह् = अअ + उ =
आ + उ = औ

२ { अत् + स् + स् = अत् + ह् + स् = अत् + उ + स् =
अतुस्

३ { त् + स् + स् + स् = स् + ह् + ह् + स् = ह् + ह् + स् +
ह् + स् = उ + उ + उ + स् = उस्

पपाच् पेष् धातुः — पपाच् + अ = पपाच

पेष् + अतुस् = पेषतुः

पेष् + उस् = पेषुः

दद् धातुः — दद् + औ = ददौ

दद् + अतुस् = ददतुः

दद् + उस् = ददुः

लोट् परस्मै

त् व अत् हीं परोक्ष सर्वनामैः धातूलां लागतात. एकवचनीं उ प्रत्यय, द्विवचनीं आम् प्रत्यय, व त्रिवचनीं उ प्रत्यय लागून, शिवाय अन्य इलाच्या अगोदर नुमागम होई, किंवा नुमागम न होतां आय स्वरे ध्रुत होई.

- १ { अत् + उ = अतु
त् + उ = तु
- २ { अत् + आम् = अताम्
त् + आम् = ताम्
- ३ { अत् (नुमागम) + उ = अन्तु
अत् (आय स्वरे ध्रुत) + उ = अ इ तु

पच् धातुः— पच् + अतु = पचतु
पच् + अताम् = पचताम्
पच् + अन्तु = पचन्तु

पिपर् पिष्ट धातुः— पिपर् + तु = पिपर्तु
पिष्ट + ताम् = पिष्टताम्
पिष्ट + अ इ तु = पिष्ट इ तु.

लिट् परस्मै

त्, ताम्, उस् हे प्रत्यय आहेत—

पच्येर् जोड धातुः— पच्येर् + त् = पच्येत् = पचेत्
पच्येर् + ताम् = पच्येताम् = पचेताम्
पच्येर् + उस् = पच्येयुः

पच्यास् जोड धातुः— पच्यास् + त् = पच्यात् = पच्यात्
पच्यास् + ताम् = पच्यास्ताम्
पच्यास् + उस् = पच्यासुः

पिपृषा जोड धातु :— पिपृषा + त् = पिपृषात्

पिपृषा + ताम् = पिपृषाताम्

पिपृषा + उत्स् = (आलोप) पिपृषुः

४३ आत्मनायक प्रथमपुरुषसर्वनामांची साधनिका —

परस्मायक प्रथमपुरुषसर्वनामांच्या साधनिकेला जसा लटानसा उपो-
द्घात केला, तसा आत्मनायक ऊर्फ स्वस्मायक प्रथमपुरुषसर्वनामांच्या
साधनिकेला हि अल्पसा उपोद्घात करणे अवश्य आहे. परस्मायक
साधनिकेत असे सांगितले होते की, त् या परोक्ष सर्वनामाला अ हा
किंचित्सामीप्यदर्शक शब्द उपसर्ग म्हणून लागतो. आत्मनायक साध-
निकेत ह्याच्या उलट प्रकार होतो. सामीप्यदर्शक शब्द उपसर्ग म्हणून
सर्वनामाच्या पाठीमागे न लागतां प्रत्यय म्हणून सर्वनामाच्या पुढे लाग-
तात. असे प्रत्यय तीन आहेत (१) ए, (२) अ, व (३) आम् -
अदस् मधला आद्य अ व एतत् मधला आद्य ए सामीप्यदर्शक आहेत
व आम् हि सामीप्यदर्शक च शब्द आहे. आत्मनायक साधनिकेत त् या
सर्वनामाला हे अ व ए प्रत्यय लागत. आत्मनायक साधनिकेत दुसरी
लक्ष्यांत ठेवावयाची बाब म्हटली म्हणजे वचनांचीं रूपे प्रत्यय लागून
होत नाहीत, उपसर्ग लागून होतात. सागे उत्तमपुरुषसर्वनाम जे ई
त्याचीं वचनरूपे एका पूर्ववैदिकभाषेत अशीं च उपसर्ग लागून झालेलीं
आपण पाहिलीं च आहेत. ते च उपसर्गी स्वभाव आत्मनायक साध-
निकेत अनुभवास येतो. आत्मनायक साधनिकेत एकवचनाचा उप-
सर्ग अ आहे, द्विवचनाचा उपसर्ग आ किंवा ए आहेत, आणि अनेक-
वचनाचा उपसर्ग अन् आहे. तात्पर्य, सामीप्यदर्शक प्रत्यय सर्वना-
माच्या पुढे आणि वचनाचे उपसर्ग सर्वनामाच्या मागे ह्या आत्मनायक
साधनिकेत लागतात.

लट्, लुट्, लृट् आत्मने

त् हे वैजिक सर्वनाम धातूंना लागते. सामीप्य ऊर्फ नैकट्य ऊर्फ स्वीयत्व दाखविणारा ए प्रत्यय लागून ते असें रूप होते. नंतर एकवचनीं अ, द्विवचनीं आ किंवा ए, आणि त्रिवचनीं अन् उपसर्ग लागतो. एकवचनीं उपसर्ग न लागतां, नुसते ते असें हि रूप रहाते. त्रिवचनीं अन् उपसर्ग न लागतां फक्त प्लुत अ ३ लागतो.

१ अ + ते = अते, किंवा ० + ते = ते

२ [आ + ते = आते
ए + ते = एते

३ [अन् + ते = अन्ते
प्लुत अ + ते = अ ३ ते

पच् धातु : — पच् + अते = पचते
पच् + एते = पचेते
पच् + अन्ते = पचन्ते

विभृ धातु: — विभृ + ते = विभृते
विभृ + आते विभ्रति
विभृ + अ ३ ते = विभ्र ३ ते

लृट्, लड्, लृट्, आत्मने

—:—

त् या सर्वनामाला एकवचनीं अ, द्विवचनीं आम् व त्रिवचनीं अ प्रत्यय लागतात; व एकवचनीं अ, द्विवचनीं आ किंवा इ आणि त्रिवचनीं अन् उपसर्ग लागतात. एकवचनीं अ उपसर्ग विकल्पाने न लागतां त असें च रूप रहाते. अनेकवचनीं अन् उपसर्ग न लागतां प्लुत अ ३ उपसर्ग लागतो.

पिपृषा जोड धातु :—पिपृष्या + त् = पिपृष्यात्

पिपृष्या + ताम् = पिपृष्याताम्

पिपृष्या + उत्स् = (आलोप) पिपृष्युः

४३ आत्मनायक प्रथमपुरुषसर्वनामांची साधनिका -

परस्मायक प्रथमपुरुषसर्वनामांच्या साधनिकेला जसा लडानसा उपो-
द्घात केला, तसा आत्मनायक ऊर्फ स्वस्मायक प्रथमपुरुषसर्वनामांच्या
साधनिकेला हि अल्पसा उपोद्घात करणें अवश्य आहे. परस्मायक
साधनिकेंत असें सांगितलें होतें कीं, त् या परोक्ष सर्वनामाला अ हा
किंचित्सामीप्यदर्शक शब्द उपसर्ग म्हणून लागतो. आत्मनायक साध-
निकेंत ह्याच्या उलट प्रकार होतो. सामीप्यदर्शक शब्द उपसर्ग म्हणून
सर्वनामाच्या पाठीमागें न लागतां प्रत्यय म्हणून सर्वनामाच्या पुढें लाग-
तात. असे प्रत्यय तीन आहेत (१) इ, (२) अ, व (३) आम् -
अदस् मधला आद्य अ व एतत् मधला आद्य ए सामीप्यदर्शक आहेत
व आम् हि सामीप्यदर्शक च शब्द आहे. आत्मनायक साधनिकेंत त् या
सर्वनामाला हे अ व ए प्रत्यय लागत. आत्मनायक साधनिकेंत दुसरी
लक्ष्यांत ठेवावयाची बाब म्हटली म्हणजे वचनांचीं रूपे प्रत्यय लागून
होत नाहींत, उपसर्ग लागून होतात. मागें उत्तमपुरुषसर्वनाम जें इ
त्याचीं वचनरूपे एका पूर्ववैदिकभाषेंत अशीं च उपसर्ग लागून झालेलीं
आपण पाहिलीं च आहेत. तो च उपसर्ग स्वभाव आत्मनायक साध-
निकेंत अनुभवास येतो. आत्मनायक साधनिकेंत एकवचनाचा उप-
सर्ग अ आहे, द्विवचनाचा उपसर्ग आ किंवा ए आहेत, आणि अनेक-
वचनाचा उपसर्ग अन् आहे. तात्पर्य, सामीप्यदर्शक प्रत्यय सर्वना-
माच्या पुढें आणि वचनाचे उपसर्ग सर्वनामाच्या मागें ह्या आत्मनायक
साधनिकेंत लागतात.

लट्, लुट्, लृट् आत्मने

त् हैं वैजिक सर्वनाम धातूना लागते. सामीप्य र्क नैकट्य र्क स्वीयत्व दाखविणारा ए प्रत्यय लागून ते असें रूप होते. नंतर एकवचनीं अ, द्विवचनीं आ किंवा ए, आणि त्रिवचनीं अन् उपसर्ग लागतो. एकवचनीं उपसर्ग न लागतां, नुसते ते असें हि रूप रहाते. त्रिवचनीं अन् उपसर्ग न लागतां फक्त प्लुत अ ३ लागतो.

१ अ + ते = अते, किंवा ० + ते = ते

२ { आ + ते = आते
ए + ते = एते

३ { अन् + ते = अन्ते
प्लुत अ + ते = अ ३ ते

पच् धातु : — पच् + अते = पचते
पच् + एते = पचेते
पच् + अन्ते = पचन्ते

विभृ धातु: — विभृ + ते = विभृते
विभृ + आते विभ्राते
विभृ + अ ३ ते = विभ्र ३ ते

लुङ्, लङ्, लृङ्, आत्मने

त् या सर्वनामाला एकवचनीं अ, द्विवचनीं आम् व त्रिवचनीं अ प्रत्यय लागतात; ष एकवचनीं अ, द्विवचनीं आ किंवा इ आणि त्रिवचनीं अन् उपसर्ग लागतात. एकवचनीं अ उपसर्ग विकल्पाने न लागतां त असें च रूप रहाते. अनेकवचनीं अन् उपसर्ग न लागतां प्लुत अ ३ उपसर्ग लागतो.

$$१ \left\{ \begin{array}{l} अ + त् + अ = अत् \\ ० + त् + अ = त \end{array} \right.$$

$$२ \left\{ \begin{array}{l} इ + त् + आम् = इताम् \\ आ + त् + आम् = आताम् \end{array} \right.$$

$$३ \left\{ \begin{array}{l} अन् + त = अन्त \\ लुत अ ३ + त = अ ३ त \end{array} \right.$$

अपच् धातुः— अपच् + अत् = अपचत्
 अपच् + अताम् = अपचताम्
 अपच् + अन्त = अपचन्त

अविभृ धातुः— अविभृ + त = अविभृत
 अविभृ + आताम् = अविभ्राताम्
 अविभृ + अ ३ त = अविभ्र ३ त

लिट्-आत्मने

त् सर्वनामाला ए हा प्रत्यय लागतो व एकवचनीं ०, उपसर्ग, द्विव-
 चनीं आ उपसर्ग, व त्रिवचनीं इर् उपसर्ग. लागतो.

$$१ \left[० + त् + ए = स् + ए = से = हे = ए \right]$$

$$२ \left[आ + त् + ए = आते \right]$$

$$३ \left[\begin{array}{l} इर् + त् + ए = इर् + स् + ए = इर् + से = इर् + हे = \\ इर् + ए = इरे \end{array} \right]$$

जग्म् धातुः— जग्म् + ए = जग्मे

जग्म् + आते = जग्माते

जग्म् + इरे = जग्मिरे

लोट् आत्मने.

तु सर्वनामाला सामीप्यदर्शक आम् प्रत्यय लागतो व एकवचनीं अ उपसर्ग, द्विवचनीं आ किंवा इ उपसर्ग, व त्रिवचनीं अन् उपसर्ग लागतो. आम् अंगीकारे म्हणून एक अव्यय संस्कृतांत आहे. हा शब्द फार जुनाट आहे. अंगीकार करणें म्हणजे एखाद्या वस्तूस स्वतः जवळ आणणें. एकवचनीं उपसर्ग न लागतां रूप होतें. अनेकवचनीं अन् उपसर्गाच्या ऐवजीं प्लुत अ इ वर काम भागते.

$$१ \left[\begin{array}{l} अ + त् + आम् = अताम् \\ ० + त् + आम् = ताम् \end{array} \right.$$

$$२ \left[\begin{array}{l} इ + त् + आम् = इताम् \\ आ + त् + आम् = आताम् \end{array} \right.$$

$$३ \left[\begin{array}{l} अन् + त् + आम् = अन्ताम् \\ अ इ + त् + आम् = अ इ ताम् \end{array} \right.$$

पच् धातुः—पच् + अताम् = पचताम्

पच् + इताम् = पचेताम्

पच् + अन्ताम् = पचन्ताम्

विभृ धातुः—विभृ + ताम् = विभृताम्

विभृ + आताम् = विभ्राताम्

विभृ + अताम् = विभ्र इ तान्

लिङ् आत्मने

त, आताम्, इरन् हे प्रत्यय आहेत. त् + अ = त; आ + त् + आम् = आताम्; इर् + अन् = इरन्.

द्विषी जोड धातुः—द्विषी + त = द्विषीत

द्विषी + आताम् = द्विषीयाताम्

द्विषी + इरन् = द्विषीरन्

४४ आत्मनायक उत्तमपुरुषसर्वनामांची साधनिका:-

लट्, लुट् लृट् आत्मने

परस्मायक रूपांना नैकट्यदर्शक ऊर्फ आत्मदर्शक ए प्रत्यय लाविला म्हणजे आत्मनायक रूपे सिद्ध होतात.

$$१ \left[\begin{array}{l} \text{आमि} + \text{ए} = \text{आह्} + \text{ए} = \text{एह} = \text{ए} \\ \text{मि} + \text{ए} = \text{इ} + \text{ए} = \text{ये} = \text{ए} \end{array} \right.$$

$$२ \left[\begin{array}{l} \text{आवह्} + \text{ए} = \text{आवहे} \\ \text{वह्} + \text{ए} = \text{वहे} \end{array} \right.$$

$$३ \left[\begin{array}{l} \text{आमह्} + \text{ए} = \text{आमहे} \\ \text{मह्} + \text{ए} = \text{महे} \end{array} \right.$$

पच् धातुः--पचे, पचावहे, पचामहे
द्विष् धातुः--द्विषे, द्विष्वहे, द्विष्महे

लुङ्, लृङ्, लृङ् आत्मने

परस्मायक रूपांना नैकट्यदर्शक ऊर्फ आत्मार्थक इ प्रत्यय लाविला म्हणजे आत्मनायक रूपे बनतात.

$$१ \left[\begin{array}{l} \text{अम्} + \text{इ} = \text{अमि} = \text{अइ} = \left[\begin{array}{l} \text{ए} \\ \text{इ} \end{array} \right. \end{array} \right.$$

$$२ \left[\begin{array}{l} \text{आवह् (आव)} + \text{इ} = \text{आवहि} \\ \text{वह् (व)} + \text{इ} = \text{वहि} \end{array} \right.$$

$$३ \left[\begin{array}{l} \text{आमह् (आम)} + \text{इ} = \text{आमहि} \\ \text{मह् (म)} + \text{इ} = \text{महि} \end{array} \right.$$

अपच् धातुः--अपचे, अपचावहि, अपचामहि

अद्विष् धातुः--अद्विषे, अद्विषावहि, अद्विषामहि

लिट् आत्मने

परस्मायक रूपांना ए प्रत्यय लाविला म्हणजे आत्मनायक रूपे बनतात

$$१ [अ + ए = ए$$

$$२ [वह् (व) + ए = वहे$$

$$३ [मह् (म) + ए = महे$$

जग्म् धातु : — जग्मे , जग्मिवहे , जग्मिमहे

तुष्टु धातु : — (तुष्टुए) तुष्टुवे , तुष्टुवहे , तुष्टुमहे

लोट् आत्मने

परस्मायक रूपांना नैकट्य ऊर्फ स्वार्थ दर्शविणारे आ + ए = ऐ प्रत्यय लाविले झणजे आत्मनायक रूपे होतात.

$$१ [आनि + ऐ = आइ + ऐ = ऐऐ = ऐ$$

$$२ [आवह् (आव) + ऐ = आवहै$$

$$३ [आमह् (आम) + ऐ = आमहै$$

पच् धातु:— पचै , पचावहै , पचामहै

लिङ् आत्मने

परस्मायक रूपांना इ प्रत्याय लाविला म्हणजे आत्मनायक रूपे होतात.

$$१ [अम् + इ = अमि = अइ = इ$$

$$२ [वह् (व) + इ = वहि$$

$$३ [मह् (म) + इ = महि$$

पचेय् धातु:— पचेय् + इ = पचेयि = पचेय

✽ पूर्ववैदिकभाषांत इ व ए यांचे उच्चार य सारखे होत.

पचेय् + वहि = पचेवहि (य स्वराचा मार्गालि ए त लोप)

पचेय् + महि = पचेमहि (" " ")

४५ आत्मनायक मध्यमपुरुषसर्वनामाची साधनिकाः--

लट्, लुट् लृट् आत्मने

एकवचनीं अ उपसर्ग, द्विवचनीं आ किंवा इ उपसर्ग, व त्रिवचनीं अ उपसर्ग लागतात. तिन्हीं वचनीं ए हा स्वार्थक प्रत्यय लागतो. उत्तमपुरुषसर्वनामाला तु उपसर्ग लागून मध्यमपुरुषसर्वनामं बनतात. एकवचनीं व अनेकवचनीं उपसर्ग न लागतां, विकल्पानें रूप तसेंच रहातें.

सर्वनामसिद्धि

तु + म् = त्व् = स्

तु + वह् = त्वह् = थ्

तु + मह् = त्मह् = ध्व्

ए प्रत्यय लागून,

स् + ए = से

थ् + ए = थे

ध्व् + ए = ध्वे

वचनोपसर्ग लागून,

१ [अ + से = असे
० + से = से

२ [आ + थे = आथे
इ + थे = इथे

३ [अ + ध्वे = अध्वे
० + ध्वे = ध्वे

पच् धातुः—

पचसे, पचेथे, पचध्वे

विभृ धातुः--

विभृषे, विभ्राथे, विभृध्वे

लुङ्, लङ्, लृङ् आत्मने

एकवचनीं अ उपसर्ग, द्विवचनीं आ किंवा इ उपसर्ग, व त्रिवचनीं अ उपसर्ग लागतात. एकवचनीं व त्रिवचनीं उपसर्ग न लागला तरी चालतो. सर्वनामसिद्धि उत्तमपुरुषा वरून होत्ये.

सर्वनामसिद्धि

तु + अहम् = त्वहम् = त्वाह् = थाह्

तु + आवाम् = त्वावाम् = त्वाम् = थाम्

तु + वयम् = त्वअम् = ध्वम्

उपसर्ग लागून,

१ { अ + थाह् = अथाह् = अथाः
० + थाह् = थाः

२ { आ + थाम् = आथाम्
इ + थाम् = इथाम्

३ { अ + ध्वम् = अध्वम्
० + ध्वम् = ध्वम्

अपच् धातुः—

अविभृ धातुः—

अपचथाः, अपचेथाम्, अपचध्वम्

अविभृथाः, अविभ्राथाम्, अविभृध्वम्

लिट् आत्मने

द्विवचनीं आ उपसर्ग लागतो.

सर्वनामसिद्धि

लट् प्रमाणे.

से आथे ध्वे

चकृ धातुः—

चकृषे, चक्राथे, चकृध्वे

लोट् आत्मने.

एकवचनीं अ उपसर्ग, द्विवचनीं आ किंवा इ उपसर्ग, व त्रिवचनीं अ उपसर्ग लागतो. एकवचनीं व अनेकवचनीं उपसर्ग वैकल्पिक.

सर्वनामसिद्धि

तु + अ = त्व = स्व

बाकी लुङ् प्रमाणे-

पच् धातुः— पचस्व, पचेथाम्, पचध्वम्
विभृ धातुः— विभृष्वं, विभ्राथाम्, विभृध्वम्

लिङ् आत्मने

लुङ् प्रमाणे सर्व व्यवस्था

विभ्री धातुः— विभ्रीथाः, विभ्रीयाथाम्, विभ्रीध्वम्

इ. इ. इ.

४६ वरील पृथक्करण वरून दिसून आले कीं पूर्ववैदिकभाषांत दोन प्रकारचीं पुरुषवाचकसर्वनामे असत, (१) आत्मनायक ऊर्फ स्वस्मायक ऊर्फ अन्यव्यावर्तक सर्वनामे, व (२) परस्मायक ऊर्फ अन्यसमावर्तक ऊर्फ अन्यसमावेशक सर्वनामे. आत्मनायक सर्वनामांना आत्मनेपदे म्हटले असतां चालेल, व परस्मायक सर्वनामांना परस्मैपदे म्हटले असतां चालेल. धातूंच्या पुढे आत्मनेपदे लाविलीं म्हणजे त्या धातूंना आत्मनेपदी धातू म्हणत, व परस्मैपदे लाविलीं म्हणजे परस्मैपदी धातू म्हणत. आत्मनेपदी धातूंचीं रूपे क्रियाफलाचे कर्तृगामित्व दाखवीत आणि परस्मैपदी धातूंचीं रूपे क्रियाफलाचे कर्त्रितरगामित्व दाखवीत. असा भेद कां होई या बाबीचे कारण दुसरें तिसरें कांहीं एक नसून, एक च असे आहे कीं पूर्ववैदिकभाषांत आत्मनायक व परस्मायक अशीं दोन प्रकारचीं सर्वनामे असत व तीं धातू पुढे लाविलीं म्हणजे सहज च क्रियेचे भोक्तृत्व इतरांना वर्जून फक्त कर्त्या कडे जाणारें किंवा कर्त्या बरोबर इतरांचा समावेश करणारें होई. संस्कृतभाषेतील आत्मनेपदी व परस्मैपदी असे जे धातूंचे दोन मोठे वर्ग आहेत ते वर्ग बनण्याचे पुढे ह्या हून जास्त खोल नाही.

४७ एका च वैदिकभाषेत व्यावर्तक व समावर्तक अशीं दोन प्रकारचीं सर्वनामे कां असावीं व आत्मनेपदी धातू व परस्मैपदी धातू

असे धातूंचे दोन वर्ग कां असावेत, ह्या प्रश्नाचें उत्तर असें आहे कीं, वैदिकसमाज हा दोन पूर्ववैदिकसमाजांचें एकीकरण होऊन बनलेला मिश्र समाज होता. एका पूर्ववैदिकसमाजांत फक्त आत्मनायक सर्वनामें असत व अर्थात् आत्मनायक धातू असत. दुसऱ्या पूर्ववैदिकसमाजांत फक्त परस्मायक सर्वनामें असत व अर्थात् परस्मायक धातू असत. दोन्ही समाजांचें एकीकरण झाल्यावर मिश्र जी वैदिकभाषा तीत दोन्ही प्रकारचे प्रयोग सहजच दिसूं लागले; व मिश्रभाषेला एका प्रकारचा विचित्रपणा आला. हा विचित्रपणा मिश्र समाजाच्या ध्यानांत येऊन व उठल्या बसल्या आत्मने आणि परस्मै रूपांतील तारतम्याला जपत बसण्याचा वीट आल्यामुळे, पुढेंपुढें दोन्ही रूपांचा उपयोग सरमिसळ एका च अर्थानें होऊं लागला. परंतु, पाणिनीच्या काळा पर्यंत हा भेद भाषेत तीव्रतेनें जागृत होता. कर्तरि प्रयोगांत आत्मने व परस्मै हे तारतम्य पहाण्यांत पुढेंपुढें यद्यपि टंगळमंगळ होऊं लागली, तत्रापि आत्मनेचा अद्वितीय मान कर्मणि प्रयोगांत जसाचा तसा कायम राहिला. क्रियाफल सदा च कर्तृगामी असल्यामुळे कर्मणीत परस्मैपद नाहीं. पाणिनीच्या काळीं आत्मने व परस्मै हा भेद यद्यपि तीव्रतेनें जागृत होता, तत्रापि पाणिनीच्या काळीं सुद्धां लोक आत्मने व परस्मै यांची भेसळ मनमानेल तशी विकल्पानें करित. याची साक्ष खूब पाणिनीची च देतां येते. विभाषापपदेन प्रतीयमाने, हे सूत्र पाणिनीनें एवढ्याच करितां रचिलें आहे. यजते ह्यणजे स्वतः यज्ञ करतो. यजति म्हणजे दुसऱ्या करितां यज्ञ करितो. परंतु स्वयं हे उपपद जर वाक्यांत घातलें तर, यजते म्हणजे स्वतः करितां यज्ञ करतो या अर्थी स्वयं यजति असा परस्मायक प्रयोग पाणिनीच्या काळीं हि केला असतां चालत असे. तात्पर्य, आत्मने आणि परस्मै हा भेद पाणिनीच्या काळीं हि किंचित् मोडला जात असे, अशी जरी स्थिति होती, तत्रापि आत्मनेपदी रूपें टिकाव धरून पुष्कळ काळ राहिलीं. याची साक्ष वर्तमान मराठी भाषा देते. ज्ञानेश्वरीत करी हे परस्मै व उपधारे हे आत्मने रूप येते. वर्तमान मराठीत जेव्हे हे आत्मने व जेवी हे परस्मै रूप सध्यां हि आपण योजतो. एकंदरीत वांशिक स्वभाव जातां जात नाहीत व व्यसनें सुटतां सुटत नाहीत हे च खरे. कर्तृगामी क्रियाफल असतें तेव्हां मराठीत मरे असें रूप होतें; आणि कर्त्रितरगामी जेव्हां क्रियाफल असतें तेव्हां मारी असें रूप होतें. ए आत्मने ची खूण आहे, व ई परस्मै ची खूण आहे.

वैदिक पुरुषवाचक सर्वनामै व पूर्ववैदिक सर्वनामै यांची तुलना सुलभ व्हावीं अणून समान्तर तर्के देतोः—

४८

वैदिक

पूर्ववैदिक

११८

१ अहम्
२ आवाम्
३ वयम्

२ आमि
आवह्
आमह्

३ मि
वह्
मह्

४ अम्
आव
आम

५ अम्
व
म

६ अ-औ
व
म

७ आनि
आव
आम

८ ए
वहे
महे

९ इ
वहि
महि

१० ऐ
वैहै
मैहै

१ त्वम्
२ युवाम्
३ यूयम्

२ सि
यस्
य

३ असि
अथस्
अथ

४ अस्
तम्
त

५ थ
युस्
अ

६ ह-हि
तम्
त

७ स्
तम्
त

८ से
थे
ध्वे

९ थास्
थाम्
ध्वम्

१० स्व
याम्
ध्वम्

विविध विषय

१ सः
२ तौ
३ ते

१ ति
तस्
अन्ति

२ अति
अतस्
अन्ति

३ त्
ताम्
अन्

४ अ-औ
अतुस्
तम्

५ तु
ताम्
अन्तु-अतु

६ अते-ते
एते-अते
अन्ते-अते

७ अत-त
इताम्-आताम्
अन्त-अत

८ ए
आते
इरे

९ अताम्
ताम्
इताम्
आताम्
अन्ताम्
अताम्

वैदिक अहम् हे एक च रूप आहे परंतु, पूर्ववैदिक १ आमि, २ मि, ३ अम्, ४ अ, ५ औ, ६ आनि, ७ ए, ८ इ, ९ ऐ अशीं रूपे आहेत. तसेच, वैदिक त्वं हे एक च रूप आहे. परंतु, पूर्ववैदिक १ स, २ सि, ३ असि, ४ अस्, ५ थ, ६ ह, ७ हि, ८ से, ९ थास्, १० स्व, अशीं १० रूपे आहेत. छात्रा अर्थ काय ? एका च पूर्ववैदिक भाषेत अहम् हा अर्थ व्यक्त करण्या करितां ९ निरनिराळे प्रकार असत कीं काय ? व त्वं हा अर्थ व्यक्त करण्या करितां १० निरनिराळे प्रकार असत कीं काय ? ह्या प्रश्नाला उत्तर असें कीं पूर्ववैदिक एक च भाषा नव्हती, अनेक भाषा असत. त्या अनेक भाषांत फार प्राचीन काळीं हीं दहा रूपे साक्षात् नित्याच्या व्यवहारांत बोलण्यांत येत असत. पुरुषवाचकसर्वनामांच्या दृष्टीनें पहातां, पूर्ववैदिकभाषांचे मोठे दोन वर्ग झटले झणजे आत्मनायक सर्वनामं योजिणाऱ्या भाषांचा पहिला वर्ग व परस्मायक सर्वनामं योजिणाऱ्या भाषांचा दुसरा वर्ग. आत्मनायक भाषांत तीन पोटभाषा असत; एक पोटभाषा अहमर्थक ए हे सर्वनाम योजी, दुसरी पोट भाषा इ हे सर्वनाम योजी, आणि तिसरी पोटभाषा ऐ हे सर्वनाम योजी. परस्मायक भाषांत सहा पोटभेद असत; एक पोटभाषा अहमर्थक आमि हे सर्वनाम योजी, दुसरी मि हे रूप योजी, तिसरी अम् हे रूप योजी, चवथी अ हे रूप योजी, पांचवी औ हे रूप योजी, आणि सहावी आनि हे रूप योजी. (१) वदामि, (२) वेद्मि, (३) अवदम्, (४) उवाद, (५) ददौ, (६) वदानि, (७) वदे, (८) अवदे, (९) वदै, ह्या नऊ रूपांतील अहमर्थक आमि, मि, अम् इत्यादि शब्द एका च भाषेनें जरूर पडेल त्या प्रमाणें किंवा मनास वाटलें त्या लहरी प्रमाणें मुद्दाम निर्माण केलेले नाहींत. वद् पासून वदामि हे रूप योजिणाऱ्या भाषेला विद् पासून विदामि रूप खचित करतां आलें असतें. तसेंच, अवदामि, उवादामि, चकर्मि किंवा चकरामि, अशीं आमि-प्रत्ययान्त रूपे खचित बनवितां आलीं असतीं. तीं तशीं एका साच्याचीं न बनतां, वेद्मि, अवदम्, उवाद, चकर, अशीं भिन्नप्रत्ययान्त रूपे वैदिकभाषेत बनलेलीं आढळतात. वर्तमानकाळीं आमि, भूतकाळीं अम्, आजार्थीं आनि, लिट्थीं अ किंवा

औ, हे प्रत्यय वैदिक ऋषींनी एका काळीं एका ठिकाणीं बसून सर्वे-संमतीनें मुद्दाम बनविलेले नाहीत. भाषा अश्या कृतक तऱ्हेनें कधीं बनत नसत. तसेंच, हजार पंधराशें वर्षांत अन्वय अक्षरांचा म्हणजे उच्चारणाचा लोप किंवा बदल होऊन, आमि चें आनि किंवा औ कोणत्या हि जादुनें बनण्या सारखें नाही. तेव्हां, हे निरनिराळे प्रत्यय उत्पन्न होण्याचा एकच रस्ता रहातो. तो हा कीं, हीं धातूंना लागणारीं निरनिराळीं सर्वनामरूपे वैदिकभाषेत तत्पूर्वकालीन अनेक भाषांतून आलेली आहेत दुसऱ्या एका रस्त्यानें आपणाला ह्या च अभ्युपगमा कडे यात्रें लागतें. मूळचे वैदिकभाषेतील हे दहा लकार काय आहेत ? वर्तमान, भूत, भविष्य, संकेत, आज्ञार्थ, विध्यर्थ, हे मूळांत काय होते ? पृथक्करण व अन्योच्यतुलना करून हे दहा लकार मूळांत काय होते त्याचा छडा लावूं.

परस्मै

१	लोट्	वदानि	
२	लट्	वदामि	
३	लुट्	वदितास्मि	आनि
४	लृट्	वदिष्यामि	आमि
५	णिच्	वादयामि	मि
६	सनन्त	विवदिषामि	
७	यङ्लुगन्त	वावदिमि	
८	लङ्	अवदम्	
९	लुङ्	{ अवादिषम् अशकम् अचीकरम्	
			अम्
१०	लृङ्	अवदिष्यम्	
११	लृट्	वादिषम्	
१२	विधिलिङ्	वदयम्, वदुषयम्	
१३	आशीर्लिङ्	उयासम्	
१४	लिट्	उवाद्	अ
१५	लिट्	ददौ	औ

आत्मने

१	लोद्	वदै] ऐ	
२	लेद्	वदै		
३	लद्	वदे] ए	
४	लुद्	वदिताहे		
५	लृद्	वदिष्ये		
६	कर्मणि	उद्ये		
७	णिच्	वादये		
८	सनन्त	विवदिषे		
९	यङन्त	वावये		
१०	लङ्	अवदे		
११	लुङ्	अचीकरे		
१२	लृङ्	अवादिष्ये		
१३	लिट्	ऊदे		
१४	विधिलिङ्	वदेय] अ, इय
१५	आशीर्लिङ्	वदिषीय		
१६	लङ्	अदुहि] ई	

परस्मै आणि आत्मने मिळून एकंदर ३१ रूपे आहेत. ह्या एकतिसांत दोन भेद अगदीं सकृद्दर्शनी पडतात, परस्मायक रूपे व आत्मनायक रूपे. परस्मायक रूपांत सहा उपभेद आहेत व आत्मनायक रूपांत पांच उपभेद आहेत. मिळून एकंदर अकरा भेद होतात. हीं अकरा रूपे अगदीं स्वतंत्र सर्वनामं आहेत, कोणते हि रूप कोणत्या हि दुसऱ्या रूपाचा अपभ्रंश नाही, असें निश्चयात्मक विधान करण्यास कारणे आहेत. आनि, आमि, मि, अम्, अ व औ, या सहा प्रत्ययां पैकीं आमि हा प्रत्यय मूळ धरून, बाकीचे प्रत्यय त्याचे अपभ्रंश आहेत, अशी कित्येक भाषाशास्त्रज्ञांची समजूत आहे. पैकीं आमि चें आनि रूप कां होतें हें त्यांना नीट सांगतां येत नाहीं. आज्ञार्थ दाखविण्या करितां, म चा न केला, असें तें म्हणतात. तसेंच, आमि तील आ

काढून टाकून मि वनविला, आ चा अ करून व इ काढून टाकून आमि चें अम् झालें व अम् चा म् लोप होऊन अ झाला, इत्यादि चर्पटपंजरी हे लोक करतात. ह्या चर्पटपंजरींत ऋस्वीकरण, अन्त्यलोप, वगैरे नवीं नवीं नांवे हि या लोकांनीं वनविलीं आहेत. परंतु, या चर्पटपंजरींत विशेष अर्थ नाही. इ गळून, म् गळून व आम् आ चा अ होऊन, आमि चा अ झाला, हें विधान करणाऱ्याला असें दाखवितां आलें पाहिजे कीं, (१) आमि हें सर्वनामरूप मि, अम्, अ व औ ह्यां सर्वांच्याहून आधींचें आहे, (२) इ गळून जाण्याला हजार पांचशें वर्षे गेलीं पाहिजेत, (३) म् गळून जाण्याला तितका च अवधि गेला पाहिजे, आणि (४) आ नाहीसा व्हावयाला आणीक तितकाच वेळ गेला पाहिजे. ह्या चार बाबी आदौ सिद्ध करून, नंतर (५) विधानकरणाऱ्याला असें हि दाखवितां आलें पाहिजे कीं, आमि, आम्, आ, यांच्या पैकीं कोणतें हि पूर्वपूर्व रूप भाषेंत जरीनें प्रचलित नसून फक्त अ हें रूप भाषेंत प्रचलित आहे. ह्यां पैकीं कोणती एक हि ब्राह्म सिद्ध न करतां, अमुक गळालें, तमुक गळालें, बगैरे नुसती गळन्ती सांगणाऱ्या भाषाविचक्षणाच्या विधानां वर विचारवन्तांचा बिलकुल विश्वास बसणार नाही. तशांत असें जर उलटपक्षीं दाखवून देतां आलें कीं, मि, आमि व अम् हीं रूपे एका च कालीं एका च अर्थीं योजिलीं जात असत, तर वरील गळन्तीचा पक्काच पंचवा उडतो. शिवाय असें हि जर दाखवितां आलें कीं अ हें रूप सर्वांत प्राचीन आहे, तर गळन्तीपक्षाला वर तोंड काढावयाला जागा हि रहात नाही. समर्थनार्थ, आमि, मि, व अम् हीं सर्वनामें समकालीन आहेत. कीं विषमकालीन आहेत तें पाहूं. वदामि व वेदमि या दोन रूपांत आमि व मि हीं दोन सर्वनामें आहेत व तीं एका च कालीं प्रचलित होतीं. पैकीं आमि जुनें ल्पणण्यास व मि नवे म्हणण्यास कांहीं च प्रमाण नाही. वैदिक लेट्ट व्हा. इत अ लोपः परस्मैपदेषु, या सूत्रांत पाणिनि सांगतो कीं, लेटांत परस्मायक प्रत्ययांतील इ चा लोप विकल्पानें होतो. म्हणजे मि व म्, सि व स्, ति व त् असे दोन प्रकार प्रत्ययांचे होतात. पैकीं मि जुना व म् नवा म्हणण्यास कांहीं च आधार नाही. दोन्हीं समकालीन आहेत. आणि जर कांहीं च आधार नाही, तर मी चा म्

होण्यास हजार पंधराशे वर्षांचा कालावधि कौटुंब कौटुंबांचा ? कोणी म्हणेल की अन्वय स्वरांचा व व्यंजनांचा लोप करण्याकडे सर्व भाषांची प्रवृत्ति दिसते; तद्वत् मि ताल इ चां लोप झाला. होय, अशी प्रवृत्ति भाषांत दिसते. परंतु, ही प्रवृत्ति समकालीन नसते, हजार पंधराशे वर्षांच्या कालावधीने अंतरित असते. हा कालावधि मि चा म् व्हावयाला उपलब्ध नाही. संबव, मि चा म् झालेला नाही व आमि चा अम् झालेला नाही. दोन्ही स्वतंत्र आहेत व समकालीन आहेत. वैदिक लेट् व लुङ् ध्यां. तारिषम् व अतारिषम् अशीं लेट्ची व लुङ्चीं रूपे आहेत. मूळं तृ धातुः त्याला सिप् होऊन तारिष् असे अंग झाले. नंतरं अम् प्रत्यय लागून तारिषम् रूप झाले. आणि अ उपसर्ग व अम् प्रत्यय लागून अतारिषम् रूप झाले. तारिषम् लिङ्गर्थक आहे व अतारिषम् भूतार्थक आहे. येथे दोन्ही रूपांत अम् हा प्रत्यय आहे. अम् हा प्रत्यय भूतार्थक लुङ् घां च तेवढा आहे असे नाही, लिङ्गर्थक लेट् चां हि आहे. तारिषम् व अतारिषम् हीं दोन्ही रूपे, शिवाय, समकालीन आहेत. कोणी असे म्हणेल की अम् हा प्रत्यय भूतकालदर्शक आहे व आमि हा प्रत्यय वर्तमानकालदर्शक आहे. तरं हे हि द्वयं टिकण्यासारखे नाही. लेट्, विधिलिङ् व आशीलिङ् यां मध्ये अम् प्रत्यय लागतो, आणि लेट् व लिङ् हे लकार काही भूतार्थक नाहीत. ह्या इतर्या कारणां स्तव मि व अम् हीं रूपे आमि चे अपभ्रंश नाहीत; हे सिद्ध करण्यास पुरे आहेत. आतां, अ व औ हीं रूपे आमि चे अपभ्रंश आहेत कीं काय तें तपासूं. चकर अंगालां अ सर्वनाम लागून चकर रूप होतें. चकर हे रूप पूर्ववैदिक भाषांत केवळ भूतकालदर्शक व तेवढे नसे, वर्तमानकालदर्शक हि असे. वैदिकभाषेत हि चकर भूतार्थी, वर्तमानार्थी व भविष्यार्थी हि योजिले जात असे. हे स्वच्छ सांगण्याकरितां पाणिनीने, छंदसि लुङ्लुङ्लिटः, हे सूत्र रचिले. या सूत्रांत असे सांगितले आहे कीं, छंदोभाषेत लुङ्, लुङ् आणि लिट् हे भूत, भविष्य, वर्तमान, आजार्थ, संकेतार्थ, वगैरे वाटिले त्या अर्थी योजिले जातात. उदाहरणार्थ, अद्य ममारं हा प्रयोग पाणिनीयभाषितील अद्य म्रियते या वाक्याप्रमाणे वर्तमानकालवाचक आहे. लक्षणेने वर्तमानकालवाचक आहे, असे सांगण्याचा पाणि-

नीचा हेतु नाही, तर वाच्यार्थाने वर्तमानकालवाचक म्हणजे लङ् अर्थक आहे असा पाणिनीचा आशय आहे. या दृष्टीने पहातां, ममार व ददौ यांतील अ व औ हे प्रत्यय भूतार्थक जितके आहेत तितकेच वर्तमानार्थक व आज्ञार्थक आहेत. म्हणजे हे प्रत्यय कोणताच अर्थ दाखवीत नाहीत. दुसऱ्या शब्दांनी सांगावयाचे म्हणजे हे प्रत्यय काल किंवा अर्थ दाखविणारे नाहीत, हे प्रत्यय फक्त सर्वनाम आहेत. लिट् मधील अ किंवा औ चा जो प्रकार तो च लुङ् व लङ् मधील अम् चा प्रकार. अम् कोणताच काल किंवा अर्थ दाखवीत नाही, भूतकाल हि दाखवीत नाही व वर्तमानकाल हि दाखवीत नाही. अम् हे निव्वळ, साधे, पूर्ववैदिक सर्वनाम आहे. जशीं आमि, मि, अ व औ हीं पूर्ववैदिक सर्वनामरूपे आहेत, तसेच अम् हे हि पूर्ववैदिक सर्वनामरूप आहे. जसें आमि स्वतंत्रपणे धातूच्या पुढे येते, तसें च, अम् हि स्वतंत्रपणे आमि चा अपभ्रंश ह्यपून नव्हे, धातूच्या पुढे येते. ह्या वर कोणी असा आक्षेप आणील कीं आमि व अम् हे प्रत्यय किंवा सर्वनाम जर भूत, वर्तमान, आज्ञा, संकेत, इत्यादि अर्थ दाखवीत नाहीत, तर हे अर्थ कश्याने दाखविले जातात ? या आक्षेपाचे निरसन करावयाचे म्हणजे संस्कृतांतील धातूंचे वर्गीकरण मूळांत काय होते ते सांगावयाचे. ओ च आले आहे, सबब वर्गीकरण काय होते ते सांगतो. परंतु धातूंच्या वर्गीकरणाच्या व पृथक्करणाच्या दीर्घ उद्योगाला लागण्यापूर्वी म्हणजे पाणिनि जिला तिडन्तप्रक्रिया म्हणतो तिचा उल्लगडा करण्याचा प्रयत्न आरंभिण्या पूर्वी, एथपर्यंत ज्या सुबन्तप्रकरणार्थे प्रामुख्ये करून विवेचन केले त्यांतील अद्यापपर्यंत स्पर्श न केलेल्या एक दोन बाबींचा उल्लेख करतो व नंतर सगळ्या विवेचनाचा संक्षिप्त कलमवार आढावा घेतो.

४९ वचन, लिंग व विभक्ति यांचे प्रत्यय ज्या शब्दांना लागतात त्या संबंधाने ऊहापोह येथपर्यंत केला. आतां वैदिकभाषेत पूर्ववैदिकभाषांतून आलेल्या अद्या शब्दांचा नामनिर्देश करतो कीं ज्यांना वचन, लिंग किंवा विभक्ति यांचे प्रत्यय लागत नाहीत, आणि म्हणून ज्यांना अव्यय व निपात ह्या संज्ञा मिळालेल्या आहेत. असे अव्यय

शब्द किंवा नामें म्हटलीं म्हणजे भूर्, भुवर्, स्वर्, वदि, सुदि, स्वाहा, स्वधा, संवत्, चमस्, नमस्, ओम्, इत्यादि होत. जेव्हां वैदिकभाषेच्या पूर्वजभाषांत विभक्त्या, लिंगें व वचनें यांचे प्रत्यय नव्हते तेव्हांचे हे अत्यन्त जुनाट प्राथमिक शब्द आहेत. ह्या अव्यय नामां वरून तत्कालीन आर्यपूर्वजांची संस्कृति कळण्यास मार्ग होतो. भूर्, भुवर्, स्वर् हे देवांचे तीन लोक आर्यपूर्वजांना माहित होते. शोभनो दिवः सुदि, म्हणजे रात्रीं आकाशांत उजेड ज्या पंधरवड्यांत असतो त्या पंधरवड्याला ते सुदि म्हणत. ज्या पंधरवड्यांत उजेड नसतो त्याला [अव दिवः = (अलोप)] वदि म्हणत. चांगलें आणि वाईट, शोभन आणि अशोभन दिवः म्हणजे द्यौः म्हणजे आकाश ज्यांत असतें त्याला ते संवत्, (सं च अव च दिवः) संवद् (म्हणजे संबत्सर) म्हणत. चम् (खाणें) पासून चमस् (अन्न) व नम् पासून नमस्, शब्द निघाला आहे. स्वाहा, स्वधा व ओम् हीं नामें प्रसिद्ध च आहेत. साऱ्या वचनीं, लिंगीं व विभक्त्यांत हे शब्द अव्यय रहातांत. उदाहरणार्थ सुदि शब्द घ्या. त्याचा उपयोग असा करीतः—

- श्रावणसुदि चतुर्थी (प्रथमा एकवचन)
- श्रावणसुदि चतुर्थी पंचम्यौ (प्रथमा द्विवचन)
- श्रावणसुदि पंचम्यां (सप्तमी एकवचन)
- श्रावणसुदि प्रथमरविवासरः (पुंलिंग)
- श्रावणसुदि प्रथमद्वितीयाह्नी (नपुंसक द्विवचन)

इ. इ. इ.

एणें प्रमाणें हे सर्व शब्द वचन, लिंग किंवा विभक्ति यांच्या प्रत्ययां खेरीज जसे चे तसे योजतां येतात. वैदिकभाषेंत हे अव्यय शब्द कां आले याचें कारण या शब्दां संबधानें आर्यांच्या मनांत असलेला धर्म-विषयक पूज्यभाव. हे सर्व शब्द आर्यांच्या धर्मस्वात्यांतील म्हणजे यज्ञप्रकरणांतील आहेत. तेव्हां ते जसे चे तसे योजण्यांत मंत्रसामर्थ्य विशेष असणार ह्या भावनेनें हे शब्द पिढ्या न पिढ्या जसे चे तसे वैदिककाला पर्यंत उतरले, त्यांच्यांत अणुमात्र फेरफार झाला नाही व खपला नसता. या धार्मिक भावने मुळें, शाब्दिक व वैयाकरण

जे आहेत त्यांचा, मात्र, सद्यःकालीं फार फायदा झाला आहे. त्यांना वैदिक आर्यांचे पूर्वज अत्यन्त प्राथमिक अवस्थेंत वचनप्रत्ययां शिवाय, लिंगप्रत्ययां शिवाय व विभक्तिप्रत्ययां शिवाय कसे बोलत असतील त्याचा थोडासा मासला या धार्मिक भावनेच्या द्वारा अद्याप हि प्रत्यक्ष पहावयास मिळतो, केवळ अनुमानधपक्या वर विसंबण्याची आपत्ति ओढवत नाही !

५० भूर्, भुवर्, स्वर्, इत्यादि अव्यय नामांच्या हून चिरम्, अकस्मात्, अभीक्षणम्, इत्यादि अव्यये स्वभावाने निराळीं, सबब त्यांच्या विषयीं येथे विचार करणे नको. या शब्दांना विभक्तिप्रत्यय होऊन, कांहीं कारणास्तव अविकारित्व आले आहे इतके च.

५१ आतां एथपर्यंत केलेल्या पृथक्करणाचा आढावा घेऊं व त्यापासून काय काय नवी माहिती मिळाली ती कलमवार स्मरणार्थ टिपून ठेऊं:—

(१) आर्यपूर्वजांची भाषा प्रथमारंभीं वचन, विभक्ति किंवा लिंग यांच्या प्रत्ययां खेरीज होती म्हणजे अप्रत्यय होती.

(२) त्या अप्रत्ययकालीं आर्यपूर्वजभाषेंत सानुनासिक-भाषा व निरनुनासिकभाषा असे दोन भेद झाले होते. सानुनासिकवाले सर्व स्वर नाकांतून उच्चारित. निरनुनासिकवाले कोणता हि स्वर अनुनासिक उच्चारित नसत. हा अनुनासिक बहुतेक अनुस्वाराच्या किंवा न् च्या जवळ जवळ उच्चारित असे. कोंकणांत देवळांत हे सप्तमीचे रूप देखळान्त असे नकारमय उच्चारतात, त्या प्रमाणें अनुनासिकाचा उच्चार कित्थेक लोकांत बहुतेक न् सारखा असे. आतांचे लोक यांचा उच्चार आतान्चे लोक असा नकारमय होतो, किंवा आतांचे लोक असा ओसरता होतो, किंवा आतांचे लोक असा निरनुनासिक होतो. तींच प्रकार त्या प्राचीनतम कालीं आर्यपूर्वजांच्या भाषेंत होत असे. सबब अनुनासिकाचा न होणे नित्यांतले व परिघयांतलेच होते.

(३) त्या कालीं वैदिकपूर्वज कंड्य उच्चार फार करीत. स चा उच्चार बहुतेक ह सारखा असे.

(४) त्या कालीं त चा उच्चार बहुतेक स सारखा असे. उदा-हरणार्थ चमस् शब्द चमत् असा हि उच्चारिला जाई व चमस् असा हि उच्चारिला जाई.

(५) त्या कालीं स चा उच्चार म्ह सारखा होई, व म्ह चा उच्चार जवळजवळ ह सारखा असे. ह व उपसर्जनीय हे बहुतेक उच्चारांत सारखे असत.

(६) अ त महाप्राण घातला म्हणजे ह होई व ह तून महाप्राण काढला म्हणजे अ उच्चार होई.

(७) आर्यपूर्वजभाषांत कालान्तरानें प्रत्यय उत्पन्न झाले, व प्रथम प्रत्यय वचनांचे झाले.

(८) दोन निरनिराळे वचनप्रत्यय लावणारे दोन भिन्न समाज होते. पैकीं एक समाज सू, सू + सू, सू + सू + सू, हे प्रत्यय लावी. दुसरा समाज म् व इ हे दोन प्रत्यय आणि ँइ हा तिसरा प्रत्यय लावून शिवाय एक दोन तीन ह्या मात्रा लावून वचनें दाखवी. एणें प्रमाणें दोन वचनप्रत्यय लावणारे दोन समाज होते.

(९) तिसरा एक समाज होता तो सू, सू + सू व सू + सू + सू हीं संख्यादर्शक अक्षरें नामाच्या पाठीमागें उपसर्ग म्हणून लावी.

(१०) या तिन्ही समाजांत अव्याप लिंगप्रत्यय किंवा विभक्ति-प्रत्यय लावण्याचा प्रघात पडला नव्हता. मनांत स्त्रीपुरुषभेद असे, परंतु वैध्याकरणिकलिंग ह्या समाजांना अव्याप माहिती झालें नव्हतें. अश्या कालीं उत्तमपुरुषवाचक व मध्यमपुरुषवाचक सर्वनामांचीं एकद्वित्रिवचनांचीं रूपें बनलीं गेलीं व तीं भाषेंत इतकीं दृढ झालीं कीं लिंगप्रकरणीं हीं दोन्हीं सर्वनामें कायमचीं अव्यय उरलीं. त्वं म्हणजे स्त्री, पुरुष कीं पोर ह्याचा बोध त्वं या रूपानें होत नाही, तर इतर कोणत्या तरी जापकानें होतो. ह्या कालीं सू ह्या संख्यावाचक शब्द योजणाऱ्या समाजाचे सर्व प्रातिपदिकशब्द हलन्त होते. गाव्, हरव्, गुरव्, देवय्, रमय्, मातर्, पितर्, नर्, अभिजित्, प्रतिपद्, असे सर्व शब्द हलन्त असत. म् इ व ँइ हे प्रत्यय योजणाऱ्या समाजाचे शब्द हलन्त व अजन्त असे दोन्ही प्रकारचे असत.

(११) उत्तमपुरुषवाचक व मध्यमपुरुषवाचक सर्वनामांचीं तिन्हीं वचनांचीं रूपें प्रत्ययी समाजाच्या भाषेंत जशीं होतीं तशीं उपसर्गी समाजाच्या भाषेंत हि होतीं. म्, इ व ँइ प्रत्यय योजणाच्या समाजांत ह्या सर्वनामांचीं रूपें कशीं असत तें समजण्यास कांहीं एक गमक राहिलेले माझ्या आढळांत अद्याप आलेले नाहीं. प्रत्ययी समाजाच्या भाषेंत अहम्मि, आमि, मि हीं रूपें असत व उपसर्गी समाजाच्या भाषेंत अहम् हे रूप असे. पैकीं आमि, मि हीं सर्वनामरूपें धातुं पुढें प्रत्ययी समाज लावी व अहम्, अम्, म् हीं रूपें उपसर्गी समाज लावी. भवामि, अद्भि या क्रियापदांत प्रत्ययी भाषेचीं रूपें आलीं आहेत व अभवम्, भवेयम्, अकरम्, तारिषम्, या रूपांत उपसर्गी भाषेचीं रूपें आलीं आहेत. भवानि रूपांत अह् सर्वनाम योजणाच्या समाजाच्या प्रत्ययी भाषेचा दाखला राहिला आहे. आणि जगाम व ददौ या रूपांत आणीक दोन प्रत्ययी समाजांच्या भाषेचें चिन्ह राहिलेले दिसतें. आमि, मि रूपें योजणाच्या पूर्ववैदिक समाजापासून वर्तमान मराठीतील मी सर्वनामरूप आलें आहे. अहम् सर्वनामरूप उपसर्गी भाषेतून वैदिक भाषेंत उतरलें आहे. तेव्हां वैदिक आर्य ऋषि उपसर्गी भाषा बोलणाऱ्या कोणत्या तरी अनार्य समाजाच्या सहवासाला व आदि खालीं कांहीं काल होते असें झालें. परकीयांच्या दास्यांतून मुक्त झाल्या वर अहं रूप योजणारे ऋषि भारतवर्षांत आले व दास्यांत कमाविलेल्या गुणांच्या व तपाच्या जोरा वर सर्व आर्यांचे पुढारपण सहजच त्यांच्या गळ्यांत पडलें. भारतवर्षांत निरनिराळ्या पोटभाषा बोलणारे हे सर्व समाज एकवटले आणि वैदिक भाषा जीस म्हणतात ती संमिश्र भाषा उदयास आली. ह्या संमिश्र वैदिक भाषे पासून पाणिनीय संस्कृत भाषा जन्मली. इतर आर्यसमाजांतील कनिष्ठ दर्जाचे जे प्राकृत लोक होते त्यांत त्या त्या समाजाच्या पोटभाषा तश्याच चालू होत्या. त्यांच्या पासून प्राकृत झाल्या व प्राकृत भाषांपासून सध्यांच्या मराठी, हिंदी, गुजराथी, बंगाली वगैरे प्राकृतिक भाषा झाल्या.

(१२) म्, इ, ँइ प्रत्यय योजणाच्या गेंगाण्या आर्यांच्या भाषेचा स्पर्श जेव्हां इतर आर्यभाषांना झाला तेव्हां नपुंसकलिंगाची कल्पना

रानटी आर्यभाषेत शिरली, आणि नपुंसकलिंग व नपुंसकेतरलिंग अशीं दोन लिंगे प्रथम रानटी आर्यभाषेत उत्पन्न झालीं. शेवटीं नपुंसकेतरलिंगांत पुल्लिंग व स्त्रीलिंग असे सहज च दोन भेद झाले. आणि पूर्ववैदिक आर्यभाषेत तीन लिंगे दिसू लागलीं.

(१३) सर्वांच्या शेवटीं विभक्तिप्रत्यय उदय पावले. वचनांचीं तीन रूपे रानटी आर्यभाषेत होती च. पैकीं एकवचनाच्या रूपा पुढें विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं एकवचनें बनत, द्विवचनाच्या रूपा पुढें विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं द्विवचनाचीं रूपे साधत, व त्रिवचनाच्या रूपा पुढें विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं अनेकवचनाचीं रूपे तयार होत. प्रथमा जिला म्हणतात तींत शब्दा पुढें फक्त वचनप्रत्यय लागलेले आहेत, विभक्तिप्रत्यय नाहीत. म्, इ, ँइ प्रत्ययवाल्यांचा समावेश प्रत्ययी व उपसर्गी समाजांच्या भाषेत विभक्तिप्रत्यय निर्माण झाल्या नंतर झाल्या मुळें व म्, इ, ँइ वाल्यांच्या भाषेत वचनप्रत्यया पलीकडे मजल गेली नसल्या मुळें त्यांच्या भाषेतील वचन रूपां पुढें पुल्लिंगी विभक्तिप्रत्यय लागून निरनिराळ्या विभक्त्यांचीं रूपे साधत. म्, इ, ँइ वाल्यांचा समावेश झाल्या नंतर स्त्रीलिंगाचा उद्भव आर्यभाषांत झाला, सबब समावेश झाला त्या काळीं स्त्रीलिंग असें निराळें लिंग भाषेत नसल्यामुळें, नपुंसकशब्दांच्या प्रथमा व द्वितीया या दोन विभक्त्यां खेरीज बाकींच्या विभक्त्यांचीं रूपे पुल्लिंगवत् सहज च बनलीं. त्या मुळें संस्कृतभाषेस बहुत संदिग्धपणा आलेला आहे. कमलेन या तृतीयेच्या रूपा वरून हें कमलेन रूप पुल्लिंगी शब्दाचें आहे कीं नपुंसकलिंगी शब्दाचें आहे, हा निर्णय होत नाही. पण असा संदिग्धपणा संस्कृतभाषेत पुष्कळ च आहे, इतकें च कीं इतर प्राचीन किंवा अर्वाचीन भाषां पेशां बहुत कमी. उदाहरणार्थ, रामाभ्याम् हें रूप पुल्लिंगी आहे कीं नपुंसकलिंगी आहे कीं स्त्रीलिंगी आहे कीं तृतीयेचें आहे कीं चतुर्थीचें आहे कीं पंचमीचें आहे, याचा बोध केवळ रूपा वरून कोणता च होत नाही, बोध होण्यास संदर्भाची मदत लागते. भ्यसू हा प्रत्यय चतुर्थी अनेकवचनीं व पंचमी अनेकवचनीं एक च आहे. भ्यम् हा प्रत्यय एकवचनीं व अनेकवचनीं सारखा च

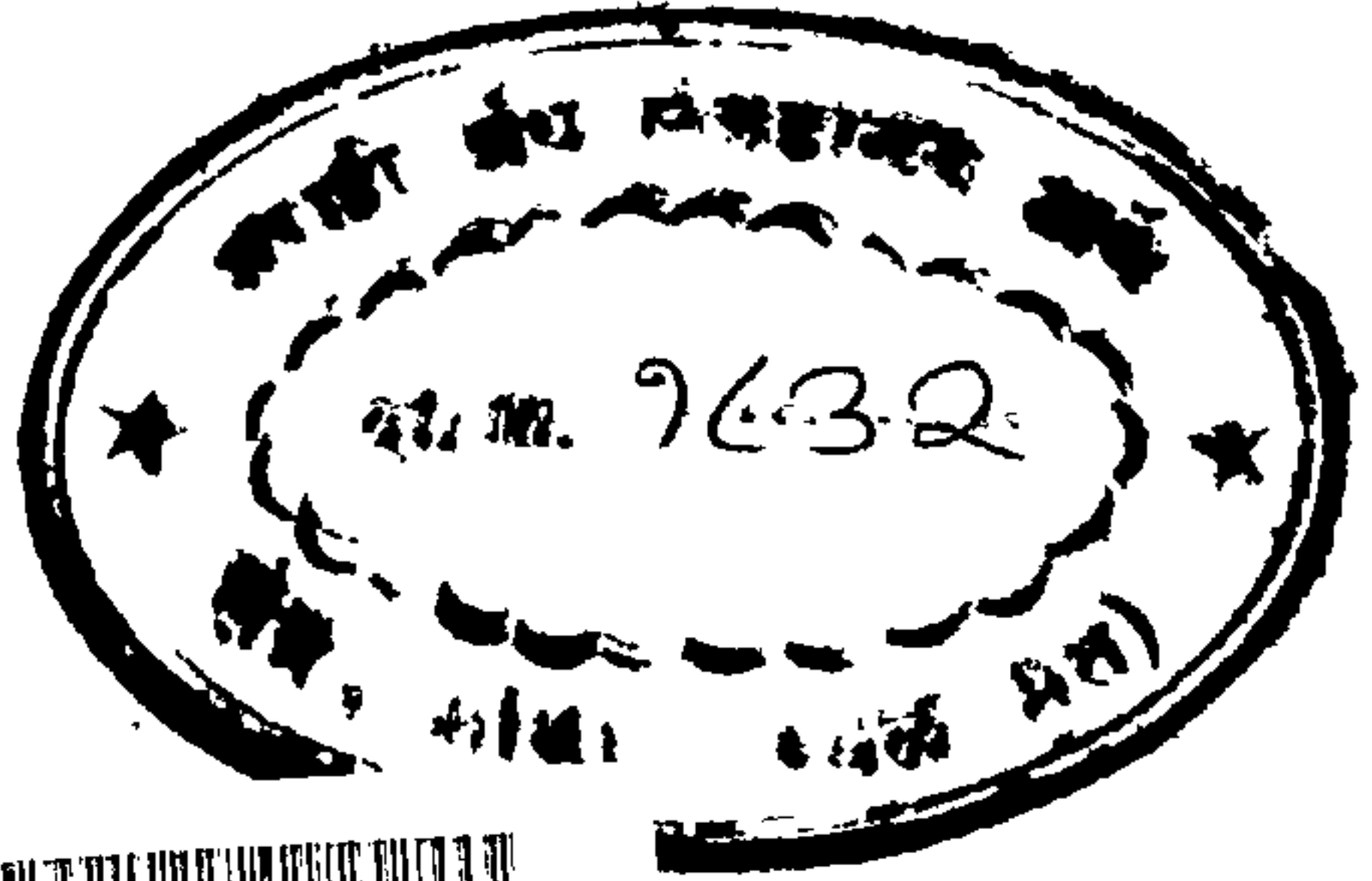
लागे. म्हणजे एक च प्रत्यय अनेक विभक्त्यांचें काम करितो. तसें च एक च प्रत्यय अनेक विभक्तिवचनांचें काम करितो. तसें च एक च प्रत्यय पुंस्त्रीनपुंसकलिंगांचें काम करतो. या वरून उघड च झालें कीं मूळांत प्रथमारांभीं विभक्तिप्रत्यय वचनाचे किंवा लिंगाचे दर्शक नव्हते, फक्त कारकाचे दर्शक होते. पुढें लिंगभेद उत्पन्न झाल्यावर प्रत्ययांत हि लिंगभेद उत्पन्न झाला. कित्येक विभक्तिप्रत्यय केवळ स्त्रीलिंगी शब्दांना लागत व कित्येक केवळ पुंलिंगी शब्दांना लागत. आणि कित्येक शब्द असे असत कीं ते पुंलिंगी मानावे कीं स्त्रीलिंगी मानावे या संबधानें समाजाचा अद्याप निश्चय झालेला नव्हता. अद्या अनिश्चित शब्दांना विकल्पानें वक्त्याच्या लकवी प्रमाणें किंवा इच्छेप्रमाणें किंवा सामाजिक रुढी प्रमाणें पुंप्रत्यय किंवा स्त्रीप्रत्यय लागत. अशी अनिश्चित स्थिति असतां पाणिनीय काल आला आणि पाणिनीयभाषा म्हणून जीस म्हणतात ती भाषा स्थिर झाली. ती स्थिर जर झाली नसती म्हणजे ती बोलणारा समाज स्थिर म्हणजे मृत जर झाला नसता, तर तींत उत्तरोत्तर विकार व बदल अवश्य होत गेले असते. ज्या अर्थीं असे विकार झालेले पुढें दिसत नाहींत त्या अर्थीं पाणिनीयभाषा बोलणारा समाज पाणिनी लंतर कांहीं कालानें मृत झाला व त्याची जागा प्राकृत भाषा बोलणाऱ्या इतर समाजांनीं घेतली. तो इतिहास निराळा, सबब आढावा एथें च पुरा करतो. पाणिनीयभाषेची पूर्वपीठिका थोडक्यांत अशीः—

- (१) साधीं तुटक शब्दांची अप्रत्यय भाषा प्रथम असलेली दिसते.
- (२) नंतर प्रथम वचनाचे प्रत्यय जन्मास आले.
- (३) नंतर विभक्तिप्रत्यय जन्मास आले.
- (४) नंतर लिंगभेद होऊं लागला.
- (५) तो परिपूर्ण होतो न होतो इतक्यांत पाणिनीय-भाषा स्थिर म्हणजे मृत झाली.

येथें सुबन्नप्रकरण संपलें. आतां तिडन्तप्रकरणांलां म्हणजे धातूंच्या वर्धाकरणांला, पृथक्करणांला व विवेचनाला प्रारंभ करूं.

शुद्धिपत्र. ०

प्रस्तुत निबंधांत कान्हा, मात्रा, अनुस्वार, अक्षराचा पाय मोडणें इत्यादि विषयक प्रमाद झालेले आहेत, ते जाणत्या वाचकांना सुधारून घेतां येतील. नुमागम, नुडागम किंवा नुकागम असे तीन शब्द जेथें येतील तेथें न् हा आगम मध्यें आदीं किंवा अंतीं घालावयाचा असा संप्रदाय आहे. प्रस्तुत निबंधांत नुमागम किंवा नुडागम या शब्दांनीं फक्त न हा आगम सुचविला आहे, तो आदीं, अंतीं किंवा मध्यें कोठें घालावयाचा तें यथास्थल वाचकांनीं पहावें, अशी विनंति आहे.

REFBK-0001832